

**MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE**

**INTERFERENȚE CULTURALE LA SFÂRȘITUL
ENEOLITICULUI DIN BAZINUL MIJLOCIU AL
MUREȘULUI ÎN LUMINA CERCETĂRILOR DE LA
AMPOIȚA-*LA PIETRI* ȘI ȘEUȘA-*GORGAN* (JUD. ALBA)**

TEZĂ DE DOCTORAT (REZUMAT)

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC
PROF. UNIV. DR. FLORIN DRAȘOVEAN

DOCTORAND
ADRIAN GLIGOR

CLUJ NAPOCA

-2014-

CUPRINS

INTRODUCERE

CAPITOLUL I. CADRUL GEOGRAFIC

- I. 1. Introducere
- I. 2. Delimitarea geomorfologică a zonei de studiu
- I. 3. Înregistrări și modificări morfologice ale reliefului la sfârșitul Pleistocenului și începutul Holocenului
- I. 4. Elemente și reconstituiri paleoclimatice, palinologice și paleobotanice
- I. 5. Interacțiunea comunităților eneolitice cu mediul înconjurător

CAPITOLUL II. ISTORICUL CERCETĂRILOR ȘI DEFINIREA CONCEPTELOR

- II. 1. Evoluția cercetărilor arheologice și a tendințelor de interpretare a eneoliticului transilvănean
 1. Pionieratul arheologiei transilvănene (sec. XIX și până la primul război mondial)
 2. Perioada interbelică (1918-1945)
 3. Perioada comunistă (1945-1989)
 4. Perioada post comunistă (1990 - prezent)
- II. 2. Probleme de terminologie înregistrate în literatura de specialitate
- II. 3. Definirea cadrului teoretic de analiză și interpretare a realităților cultural-cronologice

CAPITOLUL III. CULTURI ȘI COMPLEXE CULTURALE ALE ENEOLITICULUI TRANSILVĂNEAN

- III. 1. Cultura Petrești
 1. Introducere
 2. Aria de răspândire
 3. Elemente de habitat
 4. Cultura materială (ceramica, piatra, metalurgia)
 5. Manifestări spirituale
 6. Elemente de viață economică
 7. Periodizare internă și sincronisme generale
 8. Concluzii
- III. 2. Cultura Ariușd
 1. Introducere
 2. Aria de răspândire
 3. Elemente de habitat
 4. Cultura materială (ceramica, piatra, metalurgia)
 5. Manifestări spirituale
 6. Elemente de viață economică
 7. Periodizare internă și sincronisme generale
 8. Concluzii
- III. 3. Cultura Tiszapolgár
 1. Introducere
 2. Aria de răspândire
 3. Elemente de habitat
 4. Cultura materială (ceramica, piatra, metalurgia)
 5. Elemente de viață economică
 6. Manifestări spirituale
 7. Periodizare internă și sincronisme generale
 8. Concluzii

- III. 4. Cultura Decea Mureșului
 - 1. Introducere
 - 2. Aria de răspândire
 - 3. Elemente de habitat
 - 4. Cultura materială (ceramica, piatra, metalurgia)
 - 5. Manifestări spirituale
 - 6. Elemente de viață economică
 - 7. Periodizare internă și sincronisme generale
 - 8. Concluzii
- III. 5. Cultura Bodrogkeresztúr
 - 1. Introducere
 - 2. Aria de răspândire
 - 3. Elemente de habitat
 - 4. Cultura materială (ceramica, piatra, metalurgia)
 - 5. Manifestări spirituale
 - 6. Elemente de viață economică
 - 7. Periodizare internă și sincronisme generale
 - 8. Concluzii
- III. 6. Manifestările de tip Herculane
 - 1. Introducere
 - 2. Aria de răspândire
 - 3. Elemente de habitat
 - 4. Cultura materială (ceramica, piatra, metalurgia)
 - 5. Manifestări spirituale
 - 6. Elemente de viață economică
 - 7. Periodizare internă și sincronisme generale
 - 8. Concluzii

CAPITOLUL IV. LOCUIREA ENEOLITICĂ DE LA AMPOIȚA-LA PIETRI

- IV. 1. Cadrul geografic
- IV. 2. Istoricul cercetărilor
- IV. 3. Descrierea săpăturii
- IV. 4. Stratigrafia internă a așezării
- IV. 5. Elemente de cultură materială
- IV. 6. Considerații asupra arhitecturii locuințelor petreștene
- IV. 7. Date de cronologie absolută
- IV. 8. Încadrarea cultural cronologică
- IV. 9. Concluzii

CAPITOLUL V. LOCUIREA ENEOLITICĂ DE LA ȘEUȘA-GORGAN

- V. 1. Cadrul geografic
- V. 2. Istoricul cercetărilor
- V. 3. Stratigrafia internă a așezării
- V. 4. Structuri de cult și habitat
- V. 5. Elemente de cultură materială și spirituală
- V. 6. Date de cronologie absolută
- V. 7. Elemente de cronologie relativă. Principalele sincronisme
- V. 8. Concluzii

CAPITOLUL VI. MANIFESTĂRI CULTURALE SPECIFICE ENEOLITICULUI FINAL ÎN SPAȚIUL INTRACARPATIC

- VI. 1. Metalurgia cuprului și aurului. Impactul asupra transformării societății eneolitice

1. Metalurgia cuprului
 2. Metalurgia aurului
- VI. 2. Repere cronologice ale sfârșitului eneoliticului transilvănean în context sud-est european
1. Abordări în reconsiderarea cronologiei prin prisma modelărilor datelor C14
 2. Sincronisme culturale și cronologice conform datărilor absolute C14
 3. Sincronisme regionale
 4. Tipurile de contacte

CAPITOLUL VII. CONSIDERAȚII GENERALE

ANEXA 1. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR

- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Petrești
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Ariușd
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Tiszapolgar
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Decea Mureșului
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Bodrogkeresztur
- Repertoriul descoperirilor aparținând orizontului Herculane

ANEXA 2. LISTA FIGURILOR ȘI PLANȘELOR

- Figuri
- Planșe

BIBLIOGRAFIE

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

PLANȘE

CUVINTE CHEIE

Eneolitic, epoca cuprului, cercetări arheologice, cultura Petrești, Ariușd, Tiszapolgár, Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr, orizontul Herculan al toartelor pastilate, interferențe culturale, contacte, mixturi arheologice, modelări Bayesiene, Transilvania, bazinul mijlociu al Mureșului.

INTRODUCERE

Lucrarea de față prezintă rezultatele cercetării de teren din perioada în care am activat ca arheolog al Muzeului Național al Unirii Alba Iulia¹. Ne vom referi astfel la cercetările arheologice inedite de la Ampoița- *La Pietri* și cercetările arheologice publicate preliminar de la Șeușa-*Gorgan*.

Vom prezenta opinia noastră asupra unei epoci mai puțin cunoscute din preistoria Transilvaniei, desfășurată în intervalul de timp definit de “*orizontul cultural Herculan*”, al căror comunități marchează, în înțelegerea noastră, etapa finală a eneoliticului. În această perioadă de timp (aprox. 4.300/4.200 și 3.800/3.700 calBC)² și-au desfășurat activitatea în Transilvania comunitățile culturilor Petrești, Ariușd, Tiszapolgár, Decea Mureșului și Bodrogkeresztúr, toate acestea acompaniate în mod diferit de ceea ce numim orizontul Herculan al toartelor pastilate³. Vom încerca o analiză a acestor evoluții culturale făcând recurs la prelucrarea Bayesiană a datelor C14.

Vom exprima, de asemenea, puncte de vedere referitoare la principalele descoperiri tehnologice ale epocii și impactul acestora asupra societății. Ne referim aici cu precădere la metalurgia aramei și aurului, la răspândirea acesteia în regiune și la relațiile cronologice rezultate între comunitățile vremii pe un areal relativ întins.

CAPITOLUL I. CADRUL GEOGRAFIC

I. 1. Introducere

Cadrul geografic reprezintă o noțiune complexă care include o serie de factori orografici (relief), edafici (soluri), hidrografici (rețeaua hidrografică și pânza freatică), climatici (umiditate, temperatură, regimul eolian) și biotici (flora și fauna)⁴. Cunoașterea acestora este importantă deoarece permite o mai bună înțelegere a sensului evoluției și-sau involuției unei societăți, în contextul în care acceptăm faptul că oamenii sunt ființe asociative, iar activitatea lor este intrinsec legată de mediul geografic care îi favorizează sau condiționează și pe care îl remodelează conform necesităților lor. Colectivitățile umane se definesc prin teritorialitate, cea mai importantă caracteristică a acesteia fiind oferită de habitatul uman.

Habitatul reprezintă o structură spațială care integrează un suport fizic - substrat, climă, ape, vegetație, sol etc. și o componentă umană (oameni, locuințe, produse ale activității lor), toate acestea într-un întreg numit așezare umană. Aceasta poate fi înțelesă ca o materializare a însușirilor de esență socială și teritorială, teritoriul reprezentând spațiul în care se concretizează acțiunea societății ce are, însă, nevoie de un fond geografic complet⁵.

Astfel, dacă pornim de la premisa că putem considera **spațiul geografic** acel areal

¹ Între anii 1997-2002.

² Conform noilor modelări ale datelor C14 considerăm că primele manifestări de tip Herculan încep la nivel de Sălcuța Iib-IIc și sunt sincrone cu faza de încheiere a culturii Tiszapolgár și începuturile culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania.

³ Unele dintre culturile enumerate se încadrează doar parțial sau în anumite faze ale evoluției acestora în intervalul de timp enunțat.

⁴ Vasiliev *et alii* 1991, p. 12.

⁵ Mac 2000, pp. 84-85.

concret, coerent, schimbător, atunci raportul *landschaft-environment*⁶ trece drept esențial în înțelegerea modului în care omul preistoric a fost influențat de condițiile naturale. În aceste împrejurări, privim mediul înconjurător⁷ ca pe o realitate pluridimensională, ce include atât mediul natural, cât și creațiile umane, iar omul dintr-o dublă ipostază, ca pe un component al mediului, dar și ca pe un beneficiar al acestuia. Spațiul geografic, devenit astfel pentru comunitățile eneolitice un “bun consumabil”, va sfârși prin a fi antropizat, fapt ce atestă desigur o anumită mentalitate despre viață a populațiilor respective.

Pentru epocile preistorice este dificilă - dacă nu imposibilă - descifrarea evoluției spațio-temporale a comunităților umane, fără a lua în seamă condițiile geo-climatiche. În acest context, nu trebuie să surprindă apelarea la disciplinele geografiei, dacă avem în vedere analogiile și convergențele acestora cu arheologia⁸. Constatăm, astfel, că se resimte în cercetarea arheologică românească acordarea unei mai mari atenții integrării artefactelor și realităților descoperite în sistemul proceselor geografice⁹. Demersul nostru nu se plasează într-o sferă singulară a preocupărilor de acest gen¹⁰. Ne propunem așadar, să scoatem în evidență și să argumentăm rolul pe care îl joacă întregul complex de componente naturale - abiotice și biotice - dintr-un spațiu geografic, asupra dezvoltării culturilor umane.

Zona geografică analizată în lucrarea de față se suprapune peste culoarul Mureșului mijlociu și este delimitată în amonte de confluența Arieșului, iar în aval de localitatea Mintia¹¹. Am optat, însă, a analiza bazinul¹² Mureșului mijlociu, pentru a include un areal mai extins încadrat de Munții Apuseni la N-V și de Podișul Transilvaniei la S-E¹³, ce cuprinde părți din două mari unități fizico-geografice: **Podișul Transilvaniei** și **Munții Apuseni**. Din punct de vedere administrativ acest teritoriu este împărțit între județele Alba, Hunedoara și parțial Cluj, Mureș și Sibiu.

CAPITOLUL II. ISTORICUL CERCETĂRILOR ȘI DEFINIREA CONCEPTELOR

II. 1. Evoluția cercetărilor arheologice și a tendințelor de interpretare a eneoliticului transilvănean

În evoluția înregistrării și interpretării mărturiilor arheologice referitoare la tema prezentată, distingem în zona transilvăneană patru mari perioade¹⁴: pionieratul arheologiei transilvănene (sec. XIX și până la primul război mondial), perioada interbelică (1918-1945), perioada comunistă (1945-1989), perioada post comunistă (1990-prezent). În cele ce urmează vom prezenta principalele puncte de vedere referitoare la interpretarea fenomenelor și o scurtă caracterizare a fiecărei perioade.

⁶ Vasiliev *et alii* 1991, p. 12.

⁷ Roșu, Ungureanu 1977, p. 10. O definiție general acceptată desemnează mediul înconjurător drept ansamblul factorilor naturali și al celor creați prin diverse acțiuni umane, ce în strânsă interdependență, determină condițiile de viață pentru om.

⁸ Mac 1987-1988, p. 869. Asistăm la conturarea în literatura de specialitate de peste hotare a unei științe de interferență, ce poartă numele de geoarheologie.

⁹ Mac 1987, p. 869.

¹⁰ Ciută 1996, pp. 9-19.

¹¹ Mihăilescu 1969, p. 201.

¹² Buta, Pișotă 1975, p. 145; Mac 1986, p. 98. Bazinul hidrografic sau bazinul de drenaj se compune din râul principal, cu funcție de colector și mai mulți afluenți de pe un anumit areal; în altă ordine de idei, desemnează suprafața de pe cuprinsul căreia se alimentează un râu.

¹³ Drașovean 1981, p. 33. Într-un studiu refritor la această zonă, Fl. Drașovean identifica limita superioară a bazinului mijlociu al Mureșului la confluența acestuia cu Arieșul, iar limita inferioară în dreptul localității Zam. S. A. Luca propune deasemenea limite apropiate, prin indicarea orașului Ocna Mureș și a localității Ilia. Luca 1999, p. 5.

¹⁴ Gruparea rezultatelor în aceste patru perioade are la bază doar înțelegerea noastră asupra evoluției cercetărilor și încheierea principalelor caracteristici pentru epoca studiată.

1. Pionieratul arheologiei transilvănene (sec. XIX și până la primul război mondial)

Cele mai vechi informații privind epoca eneolitică se bazează pe descoperirile întâmplătoare apărute în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Un rol deosebit în colectarea de „antichități” l-au avut societățile cultural-muzeale, înființate spre finele secolului al XIX-lea în toate orașele mari ale Transilvaniei. Aceste societăți culturale muzeale au reușit înființarea de muzee la Arad, Timișoara, Oradea, Carei, Satu Mare, Alba Iulia, Sibiu și Cluj până la anul 1900¹⁵.

Materialele descoperite în această perioadă și introduse în circuitul științific vor suscita discuții și ferment intelectual ce va conduce, în această primă etapă, la o încadrare cultural-cronologică generală, particularizată de denumiri și încadrări culturale diferite, uneori dovedite mai târziu eronate¹⁶, dar în concordanță cu înțelegerea generală ce caracterizează începuturile arheologiei în întreaga regiune. Tendințele de interpretare a materialelor descoperite în acest interval au fost caracterizate de propuneri personale de încadrare cronologică, aplicându-se terminologia și sistemul de referință general acceptat ale vremii – „*epoca pietrei*”.

2. Perioada interbelică (1918-1945)

În această perioadă sunt publicate primele lucrări de sinteză cu privire la culturile analizate. De asemenea, acum este introdus termenul de epocă a cuprului¹⁷ – *Kupferzeit* – în paralel începând să se utilizeze și termenul de eneolitic¹⁸ – *Steinkupferzeit*. În anul 1942 M. Roska publică „*Repertoriul arheologic al Transilvaniei*”. Contribuțiile sale reflectă caracteristica de abordare a acestei științe în epocă și anume prezentarea și tratarea generală a tuturor materialelor indiferent de epoca din care acestea fac parte și încercarea de încadrare culturală¹⁹.

În perioada interbelică se fac primele cercetări arheologice cu caracter organizat, dar de amploare redusă, ce se vor caracteriza prin faptul că permit observații stratigrafice cu caracter general și poziționarea cronologică a acestor manifestări relativ la comunitățile anterioare și posterioare. Este perioada în care cultura materială, cu precădere ceramica, devine „știință” prin aplicarea metodelor de datare comparative și tipologice, permițând astfel individualizarea principalelor grupuri și manifestări culturale. Este, de asemenea, perioada în care „școala de arheologie germană” se impune în spațiul transilvănean, fiind publicate o serie de lucrări ale căror concluzii vor persista unerori până în anii 1970. Tendințele de interpretare a materialelor descoperite în acest interval de timp au fost caracterizate de preocuparea pentru descrierea detaliată a culturii materiale și perfecționarea analizei tipologice și comparative.

3. Perioada comunistă (1945-1989)

Este perioada în care se alocă fonduri importante pentru cercetarea arheologică, aspect ce permite o abordare în suprafață a complexelor arheologice și a planimetriei așezărilor. Astfel, se fac descrierile principalelor culturi și propuneri complexe referitoare la periodizarea internă a acestora, a aspectelor economice, sociale și religioase. Este perioada în care cercetarea devine „*pluridisciplinară*”, apar științele de contact și se dezvoltă incipient problematica datărilor absolute. Tendințele de interpretare a materialelor descoperite în acest interval de timp au fost caracterizate de schimburile de experiență internațională. În această perioadă arheologia devine o știință cu aplicabilitate regională, în care definirea de noi culturi și grupuri culturale necesită contextualitate și contacte culturale ce trebuie analizate și înțelese macro-regional.

4. Perioada post comunistă (1990 - prezent)

Ultimele două decenii au condus la o serie de modificări ale legislației specifice, cu precădere după aderarea României la Uniunea Europeană. Astfel, anii 1990-2000 sunt

¹⁵ Chidioșan 1972, pp. 101, 106; Iercoșan *et alii* 1986-1987, pp. 477-488; Dulgău, Lazin 1990, pp. 21-28.

¹⁶ Roman 1971.

¹⁷ Schroller 1933, p. 248; Paul 1992, p. 7

¹⁸ Nestor 1928.

¹⁹ Roska 1927-1932; Roska 1929; Roska 1937; Roska 1942; Roska 1947-1949.

caracterizați de un regres cantitativ în ceea ce privește cercetarea arheologică sistematică, pentru ca apoi, după anii 2000 prin punerea în practică a conceptului de cercetare arheologică preventivă, să se desfășoare câteva șantiere arheologice de anvergură. Este, de asemenea, perioada în care se promovează grant-uri de cercetare internaționale, aspect ce permite accesul la metode și tehnici moderne de cercetare, la burse de cercetare și fonduri bibliografice importante. Este, astfel, perioada în care se cristalizează bunurile științifice câștigate și se aprofundează uneori prin noi lucrări de doctorat (Petrești, Ariușd, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Herculane și importante contribuții referitoare la Decea Mureșului) teme specifice ce permit o mai bună înțelegere a acestei epoci. Tendințele de interpretare a manifestărilor culturale și analizarea pluridisciplinară a acestora (analize de izotopi stabili, arheometrie, arheofotogrametrie, etc.), în contextul metodelor moderne de datare (AMS și modelare Bayesiană), duc la re poziționări cronologice ale culturilor neoliticului și eneoliticului în context regional.

II. 2. Probleme de terminologie înregistrate în literatura de specialitate

În ceea ce privește terminologia, considerăm că avem de-a face cu convenții de lucru, iar folosirea unor concepte diferite, care însă reflectă sau se referă la aceleași manifestări culturale, pot fi acceptate cu condiția ca acestea să fie corect “echivalente”. Bineînțeles, ar fi util, pentru “simplificarea” lucrurilor, o uniformizare a terminologiei de specialitate, acest lucru fiind posibil doar prin consens și aplicarea apoi de către breaslă.

Tendința actuală în istoriografia românească este de a nu mai utiliza termenul de „perioada de tranziție” sau cel puțin nu pentru intervalul de timp desemnat de blocul Baden-Coțofeni-Kostolac-Vučedol, ci eventual pentru intervalul desemnat de manifestările Cernavoda I-III, Celei, Boleráz, Foltești, Horodiștea, Gorodsk, Usatovo. Persistă încă încadrări diferite ale unor manifestări culturale în eneoliticul dezvoltat (după 5.000 BC) sau final (după 4.500-3.700 BC) și cu atât mai mult folosirea pentru același interval de timp a denumirii de „eneolitic” sau „epoca cuprului”. În fapt, ceea ce s-a putut constata arheologic, în acest ultim interval de timp, a fost o schimbare a modului de organizare a habitatului datorită modificărilor aduse, probabil, de economia pastorală mobilă, seminomadă.

Astfel, distingem câteva idei directe ce au marcat ultimii 40 de ani de cercetare arheologică, în literatura de specialitate perpetuându-se în continuare ideile „școlilor de arheologie” ce s-au creionat în anii ‘70-‘80, deși toți cercetătorii sunt oarecum de acord că avem de-a face doar cu niște convenții:

- Sub conceptul teoretic de **perioadă „de tranziție”** distingem pentru eneoliticul final, culturile Tiszapolgár, Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr, complexul Sălcuța IV - Herculane - Cheile Turzii - Hunyadiháalom, Cernavoda I, urmat de o perioadă lungă de tranziție spre epoca bronzului ce include culturile Coțofeni și Baden²⁰.
- Sub conceptul teoretic de **perioadă „lungă eneolitică”** și/sau a cuprului distingem o evoluție tripartită a eneoliticului: - eneolitic timpuriu: Boian, Vădastra, Hamangia, Precucuteni, Vinča C, Turdaș, Iclod, Suplac, Gilău, Tisa; eneolitic dezvoltat: Cucuteni-Ariușd, Gumelnița, Sălcuța, Petrești, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Cernavoda I; eneolitic final: Amfore sferice, Horodiștea-Erbiceni, Foltești-Cernavodă II, Renie II, Cernavoda III, Coțofeni, Baden, Kostolac²¹.
- Sub conceptul teoretic de **„bronz timpuriu lung”** distingem: eneolitic timpuriu (Vinča C, Boian, Vădastra, Hamangia, Turdaș, Iclod, Tisa, Suplac, Stoicani-Aldeni, Precucuteni); eneolitic dezvoltat (culturile Gumelnița, Sălcuța, Petrești, Cucuteni-Ariușd-Tripolie, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Cernavodă I și Decea Mureșului)²², urmat de: o perioadă scurtă „de tranziție”, (Cernavoda I-III, Celei, Boleráz, Herculane II-Cheile

²⁰ Adept al acestei teorii este P. Roman și discipolii „școlii de tracologie”.

²¹ Adepți ai acestei teorii sunt Fl. Gogâltan, H. Ciugudean.

²² XXX 2001, M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu.

Turzii (?), Foltești, Horodiștea, Gorodsk, Usatovo etc.), căreia îi urmează etapa bronzului timpuriu ce se instituie odată cu apariția blocului cultural Baden-Coțofeni²³.

Reținem așadar în discuție termenii de **eneolitic** sau **epoca cuprului**. Primul, cu o cuprindere mai largă în accepțiunea noastră a fenomenelor prelucrării pietrei completate de aramă și captarea automată a bunurilor socio-culturale câștigate din epoca neolitică, iar cel de-al doilea subliniază „**revoluția**”, schimbarea propagată în societățile respective prin confecționarea uneltelor mari de aramă. Dar, din punct de vedere al devenirii și caracterizării culturilor acestei perioade din Balcani și Europa centrală, vedem că avem de-a face cu transformări lente, „din interior”, iar topoarele de cupru au apărut și au dispărut odată cu comunitățile ce le-au produs, probabil prin import de tehnologie din mediul imediat sudic și existența unor meșteri inițiați. Unelele din piatră, os și corn își continuă existența, se diversifică și sunt încă folosite pe scară largă.

Din punct de vedere social, în modul de viață al culturilor eneoliticului dezvoltat - Petrești, Ariușd, Gumelnița, Cucuteni și Sălcuța – se continuă cu precădere stilul de viață al comunităților neolitice târzii (în fazele timpurii de evoluție) în așezări stabile, așa zis „protourbane”²⁴, practicându-se agricultura. În toate aceste culturi s-au descoperit unelte de cupru de mici dimensiuni, dar și topoare cu brațe în cruce, mai ales în fazele târzii, alături de unelte de piatră, majoritare.

În ceea ce privește culturile Tiszapolgár, Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr și Herculane sunt sesizate din punct de vedere social comportamente diferite: așezări sărace în depuneri, diferențierea pe sexe în ceea ce privește ofrandele din morminte, o pondere crescută pentru creșterea animalelor față de cultivarea plantelor și un presupus pastoralism seminomad. În ceea ce privește prelucrarea cuprului, majoritatea uneltelor și topoarelor de mari dimensiuni sunt atribuite acestor culturi, dar se folosesc în continuare în proporții majoritare și unelte de piatră.

Așadar, modificările cele mai pregnante credem că sunt date de ponderea creșterii animalelor și de modul de viață seminomad față de sedentarismul și cultivarea plantelor și nu de tehnologia prelucrării cuprului și producerii de unelte și arme de mari dimensiuni, care de altfel se pierde odată cu stingerea culturilor eneoliticului final. Aceste deprinderi noi – producerea de unelte de cupru de mari dimensiuni - nu întrunesc în înțelegerea noastră atributele necesare pentru a denumi o epocă.

Așadar, nu vedem **motivele de fond** pentru care să utilizăm termenul de Epoca Cuprului și credem că trebuie să clarificăm în istoriografia internă conceptele de folosire a termenului de epoca eneolitică, cu subîmpărțirea în trei etape - timpuriu, dezvoltat/clasic și final (Fig. 1). Dacă ne-am propune să aplicăm, prin extrapolare, paralelismele cu terminologia și cronologia maghiară (Fig. 2), observăm că blocul cultural Baden-Coțofeni²⁵ ar trebui încadrat în eneoliticul final, pe când, în acest caz, credem că se înregistrează o modificare reală a sistemului socio-economic de subzistență al acestor comunități, mult mai apropiat de caracteristicile **epocii bronzului timpuriu și nu eneoliticului**. Reținem astfel următoarele date cu caracter general:

- **Eneolitic timpuriu:** Foeni - Sălcuța I - Precucuteni III - Cucuteni A1 - Ariușd 1 - Tiszapolgár A;
- **Eneolitic dezvoltat:** Sălcuța IIa-IIb - Petrești A, A-B - Tiszapolgár B1, Cucuteni A2 - Ariușd 2;
- **Eneolitic final:** Sălcuța IV – Petrești B - Cucuteni A3, A-B, B1 - Ariușd 3 - Ceramica

²³ Adept al acestei teorii este Al. Vulpe.

²⁴ Subliniem faptul că nu au fost puse în evidență elemente de diferențiere socială în cadrul așezărilor prin structuri de arhitectură constructivă, ci doar în necropole prin bogăția deosebită a unor morminte (ex. Varna). Așadar, termenul de „protourban” desemnează doar elemente de amenajare și organizare a spațiului construit în anumite așezări cum sunt cele Cucuteni, unde însă nu s-au evidențiat decât anumite aliniamente ale unor construcții aproximativ identice și elemente de delimitare a așezării.

²⁵ Atribuit în Ungaria Late Copper Age sau Epocii târzii a cuprului.

„C” - Tiszapolgár B2 - Decea Mureşului - Bodrogkeresztúr A, B - Herculane I, II, III - Hunyadihálom

- **Perioadă „de tranziție”**: manifestările Cernavoda I - Renie II - Cernavoda III – Celei – Boleráz – Folteşti – Horodiştea – Gorodsk - Usatovo etc.
- **Bronzul timpuriu**: Baden – Coţofeni - Kostolac - Vučedol.

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3²⁶

II. 3. Definirea cadrului teoretic de analiză și interpretare a realităților cultural-cronologice

În ceea ce privește culturile eneoliticului din bazinul mijlociu al Mureşului, ne vom referi în această lucrare la următoarele manifestări culturale: cultura Petreşti, Ariuşd²⁷, Tiszapolgár, Decea Mureşului, Bodrogkeresztúr și manifestările de tip Herculane. În înțelegerea noastră, aceste manifestări culturale, independente sau mixte, în baza unor contacte lente sau dinamice, cum este cazul intruziunii de tip Decea Mureşului, le regăsim enumerate coerent sub sintagma: „sigur este doar că ele ocupă spațiul de timp dintre culturile Petreşti²⁸ și Ariuşd²⁹ pe de-o parte și Renie II/Cernavoda III, Coţofeni pe de alta. Reținem totuși, de la bun început, următoarea succesiune cronologică: A) Petreşti – Ariuşd – Tiszapolgár; b) Tiszapolgár târziu – Decea Mureşului; c) Bodrogkeresztúr; d) Orizontul cu toarte pastilate; e) orizontul înrudit cu Cernavodă II – Celei; f) Coţofeni”³⁰. Manifestările culturale enumerate am văzut că sunt însoțite în mod diferit, în funcție de etapă și regiune de **ceramica cu toarte pastilate**, care, conform lui P. Roman, *nu pot fi considerate ca fosilă directoare în sens cronologic*, deoarece aceasta apare pe spații foarte largi, aspect sesizat și de I. Bognár-Kutzián³¹. Referitor la intruziunile estice caracteristice acestei etape, le sesizăm în zona analizată sub forma manifestărilor de tip Decea Mureşului și a ceramicii de tip „C” de la Şeuşa-Gorgan sau a culturii materiale originale dezvoltate de purtătorii acestei culturi în stațiunea amintită³².

Aşadar, în sens cronologic distingem pentru manifestările de tip **Herculane (Petreşti B – Ariuşd 3 – Tiszapolgár - Decea Mureşului – Bodrogkeresztúr – Hunyadihálom)** un moment de început în jurul anului **4.250 calBC**³³ și un punct de încheiere în jurul anului **3.800 calBC**³⁴ (Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3).

Când ne vom referi la „**toarte pastilate**” în prezenta lucrare le vom numi „**Orizont Herculane**” (Fig. 1). Analizăm astfel o perioadă lungă de timp în care se produc modificări culturale cauzate de mutațiile unor populații cu culturi materiale diferite, cu alte ocupații în unele cazuri, cu moduri de viață diferite, dar care, conform siturilor cercetate și analizate, nu demonstrează relații antagonice între ele, ci mai degrabă o suportabilitate reciprocă și, poate, transformarea într-o cultură/culturi mixte o dată cu trecerea timpului. Vorbim, astfel, despre un mare conglomerat de comunități ce se amestecă și/sau dezvoltă contacte de schimb inter-cultural. Ne vom referi, astfel, la manifestările culturale de la sfârșitul eneoliticului transilvănean, încercând să înțelegem semnificația locuirilor de la Ampoița-La Pietri și Şeuşa-Gorgan în contextul larg al manifestărilor de tip Herculane.

²⁶ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și principalelor sincronisme.

²⁷ Deși periferice arealului studiat, am considerat util și includerea manifestărilor Ariuşd în prezentarea noastră.

²⁸ Fără contacte directe cu Herculane.

²⁹ Cu contacte directe sau importuri Herculane doar în faza finală.

³⁰ Roman 1973, pp. 61-66.

³¹ Bognár-Kutzián 1969, pp. 31-60. Autoarea arată că aceste comunități sunt răspândite pe o întinsă arie, cuprinzând estul Slovaciei, Ungaria, Transilvania, Moldova, Oltenia, Banatul, Serbia și Bosnia. Orizontul lor cronologic îl delimitează prin seria: Bubanj-Hum Ia-Sălcuța IV-faza târzie a culturii Petreşti și a culturii Bodrogkeresztúr-Cucuteni A-B (?) - Hunyadihálom, insistând îndeosebi asupra legăturilor acestui orizont cu cultura Bodrogkeresztúr târzie.

³² Ciută, Gligor 2001; 2002; 2003; 2006; Ciută, Marc 2010; 2012.

³³ Dacă ne referim la datările C14 referitoare începutul culturii Bodrogkeresztúr în Ungaria sau date pe Petreşti B.

³⁴ Dacă considerăm datările pentru Hunyadihálom din Ungaria și pentru toarte pastilate de la Cheile Turzii.

CAPITOLUL III. CULTURI ȘI COMPLEXE CULTURALE ALE ENEOLITICULUI TRANSILVĂNEAN³⁵

III. 1. Cultura Petrești

Cultura Petrești a fost văzută în decursul timpului drept manifestarea culturală paralelă și comparabilă culturii Cucuteni cu ceramică pictată din Moldova. Dezvoltarea culturii este legată de bazinul mijlociu al Mureșului și de practicarea agriculturii în acest areal. Este cunoscută, după cum am văzut în capitolul anterior, de la finele secolului XIX și descrisă monografic, la începutul anilor '90 ai secolului XX de către I. Paul³⁶.

Încă de la publicare monografiei culturii Petrești, I. Paul admitea faptul că originea acestei culturi este încă neclară³⁷. După mai bine de 20 de ani³⁸ se întrevăd din ce în ce mai limpede începuturile acestei culturi prin definirea grupului Foeni în Banat și apoi traseul acestor comunități în spațiul intracarpatic. A fost, astfel, definită cultura materială specifică și s-au propus principalele faze de evoluție ale grupului Foeni până la "topirea" acestuia în ceea ce numim astăzi cultura Petrești. Datele *C14* publicate jalonează dezvoltarea și evoluția acestui grup începând din **4.750 calBC** – în Banat - și până în jurul anului **4.500 calBC** – în Transilvania - când, credem că, putem vorbi despre începuturile culturii Petrești³⁹.

În ceea ce privește sfârșitul culturii Petrești am prezentat date *C14* dintr-un complex închis al fazei Petrești B de la Ampoița-*La Pietri*. Aceste date se situează în jurul anului **4.250 calBC**. Constatăm, așadar, o evoluție mai scurtă decât se bănuia pentru durata de viață a culturii Petrești (**4.500-4.250 calBC**), dar o evoluție mai lungă pentru **complexul cultural Foeni-Petrești (4.750-4.250 calBC)**.

Considerăm cultura Petrești drept o cultură „originală”, ce se dezvoltă cu aportul sudic al grupului Foeni. După numărul mare de așezări, probabil este vorba despre o populație relativ numeroasă pentru perioada respectivă, obligată să penduleze, mai ales în fazele de evoluție dezvoltate și finale, în căutarea resurselor necesare traiului. Comunitățile Petrești se caracterizează, cu precădere, prin ceramica pictată de foarte bună calitate, comparabilă cu cea Cucuteni, arsă la peste 850° C. Locuințele sunt pe structură solidă de lemn, cu măsuri pentru îndepărtarea umidității și asigurarea unui habitat uscat.

Aria de răspândire a culturii rămâne arcul intracarpatic. În faza B își fac însă apariția populații noi și se observă o retragere spre zonele piemontane și chei, cu ocuparea peșterilor sau a stâncilor ce ofereau protecție, cum este cazul la Ampoița sau Cheile Turzii. Prin apariția lentă a populațiilor noi, marile culturi eneolitice dispar, locul fiindu-le luat de comunități „autohtone” seminomade, de tip Tiszapolgár, Bodroghkeresztúr și Herculane, cu așezări sărăcicioase ce denotă mobilitatea⁴⁰. Aceste comunități noi subliniază începutul schimbarilor în ceea ce privește modul de subzistență, păstoritul seminomad devenind preponderent comparativ cu practicarea sedentară a agriculturii, completate de practicarea vânătorii și mult amintita „*stăpânire a resurselor naturale*”. Cele mai superficiale evidențe arheologice, referitoare la „stăpânirea și

³⁵ Unele culturi se dezvoltă atât în eneoliticul dezvoltat, cât și în eneoliticul final. Ne-am propus o prezentare generală, succintă a fiecărei culturi în parte, încercând să extragem din bibliografia de specialitate și să subliniem principalele caracteristici ale fiecărei manifestări. Nu a fost în intenția noastră o descriere exhaustivă a acestor manifestări, fiind prezentate de către alți colegi în lucrări de doctorat, cu caracter monografic sau de sinteză în ultimii 10 ani (Botond 1998, Luca 1999, Sălceanu 2008, Diaconescu 2009, Tincu 2011, Sztáncuj 2011).

³⁶ Paul 1992. Teză susținută și comunicată în anii '70-'80, dar publicată integral abia în 1992.

³⁷ Paul 1992, pp.130-131

³⁸ Lazarovici, Drașovean, Luca, Gligor etc.

³⁹ Drașovean 2004, p. 34. Nivelul II de la Daia Română (faza A Petrești), la un moment cronologic aparținând fazei Vinča C1/C2.

⁴⁰ Pentru sfârșitul culturii Petrești, rolul primordial, se pare că, l-au jucat comunitățile vestice Tiszapolgár, Bodroghkeresztúr și Herculane și nu cele estice, de tip Decea Mureșului sau ceramica „C”.

exploatarea” resurselor de cupru, le avem în zona Carpaților Apuseni, în contrast cu numărul mare al uneltelor mari de cupru descoperite.

Ne aflăm, în ceea ce privește originea și începuturile culturii Petrești, într-un moment al schimbărilor „din interior”, al modificărilor și transformărilor culturale lente, ce caracterizează epoca eneoliticului clasic și final, când datorită unor schimbări, poate climatice, după cum spunea H. Todorova⁴¹, se modifică modul de subzistență al acestor comunități pe un areal larg, ce cuprinde întregii Balcani și Europa Centrală. Perioada este dominată, în general, de relații pașnice și de schimb, fapt ce a permis perpetuarea unor societăți dezvoltate economic în întregul areal, asta dacă ne gândim doar la vecinii reprezentați de culturile Cucuteni și Gumelnița.

În contextul general al culturilor prezentate în această lucrare, considerăm că purtătorii culturii Petrești au fost ultimii “autohtoni” ai locului deși am văzut că și aceștia s-au născut prin aporturi și transformări culturale tributare lumii sudice. Din păcate însă, încă nu au fost efectuate cercetări exhaustive ale unor așezări Petrești, de tipul celor realizate pentru cultura Cucuteni sau Gumelnița, care să permită concluzii complete. Aceste cercetări constituie pentru cunoașterea culturii încă un deziderat.

Pe baza importurilor din alte arii culturale în cultura Petrești, a importurilor petreștene în alte culturi și pe baza datelor *C14* existente pentru grupul Foeni reținem următoarele:

- **Foeni târziu - Petrești A** – Tiszapolgár B1 - Cucuteni A2/Ariușd 1 - Gumelnița A1 - Sălcuța IIa.
- **Petrești A-B** - Tiszapolgár B1 - Cucuteni A2/Ariușd 2 - Gumelnița A2 - Sălcuța IIb
- **Petrești B** - Tiszapolgár B2 - Decea Mureșului - Bodrogkersztúr A - Cucuteni A3/„C” - Gumelnița B1 - Sălcuța IIc-III – H I.

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁴².

III. 2. Cultura Ariușd⁴³

În mileniile V-IV BC, Europa Răsăriteană, arie de convergență culturală, cunoaște o deosebită înflorire a civilizației eneolitice. Între creațiile de aici se remarcă cultura Cucuteni-Ariușd-Tripolie, denumire dată după descoperirile din stațiunile eponime de la Ariușd – jud. Covasna, în apropiere de Sf. Gheorghe; Cucuteni – jud. Iași, în apropiere de Târgu Frumos și Tripolie - Ucraina, nu departe de Kiev. Pentru cultura Cucuteni sunt înregistrate peste 1.800 de așezări, la care se adaugă alte 500 între Prut și Nistru⁴⁴.

În dezvoltarea culturii Cucuteni - considerată de unii specialiști într-un stadiu preurban în ceea ce privește organizarea așezărilor, complexitatea rețelei de circulație a produselor, ideilor, formelor ceramice și tehnicilor în domeniul prelucrării acesteia, a metalurgiei cuprului - au intervenit o serie de influențe de ordin extern, care, adăugate cauzelor interne, au produs mutații în rândul comunităților⁴⁵. Una dintre aceste transformări este reprezentată de așa-numitul aspect cultural Ariușd, din S-E Carpaților de curbură, zonă de contact cu comunitățile învecinate contemporane.

Există o dezbatere referitoare la formarea acestui grup cultural/cultură/complex. Este neîndoielnică, credem, înrudirea și transformarea unor comunități Cucuteni într-un facies ce a reușit să-și dobândească caractere materiale originale, care să-i îndreptățească pe specialiști să o individualizeze. În aceeași măsură se pare că au existat însă și influențe dinspre Transilvania – de tip Foeni dezvoltat, târziu – și din Muntenia – de tip Gumelnița timpuriu. Ponderele acestor elemente în formarea culturii Ariușd rămâne încă un subiect deschis. Dacă era acceptat, într-o

⁴¹ Todorova 1998, p. 68; Gogâltan, Ignat 2011, p. 20.

⁴² Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale.

⁴³ Denumirea de „Cultura Ariușd” a fost utilizată în lucrarea recentă de doctorat, S. Sztáncsu 2011.

⁴⁴ Monah, Cucos 1985, p. 15; Popovici 2000; László 1988, pp. 121-135; Cavruc 1998; Magda Mantu 1998a, pp. 83-100; Buzea, Lazarovici 2005, p. 45.

⁴⁵ Dumitroaia 2000, p. 19; Buzea, Lazarovici 2005, p. 45.

anumită măsură, aportul comunităților Petrești la formarea acestui facies, chiar dacă doar prin contacte și schimburi, în momentul de față credem că este evident faptul că acele comunități nu erau Petrești, ci aparținătoare de **grupul Foeni**.

Datele *C14* obținute în ultimii ani pentru începutul⁴⁶ și sfârșitul acestei culturi⁴⁷, definirea fazelor interne de evoluție și contactele cu culturile învecinate sunt în măsură să illustreze spațialitatea temporală în care și-au desfășurat activitatea aceste comunități. Aria de răspindire este una relativ redusă și se circumscrie Carpaților de Curbură. Caracteristică este cultura materială subliniată de o ceramică îngrijit prelucrată și bine arsă, pictată bogat cu motive spiraliforme, figurine antropomorfe și zoomorfe. Așezările multistratificate, locuințele de suprafață cu structură de lemn, o plasează între culturile eneoliticului dezvoltat, ce își incheie existența însă în faza finală a eneoliticului prin importurile de tip Herculană II și Bodrogkeresztúr semnificate în cadrul acestor așezări și în arealul dominat pentru o perioadă de timp de complexul Cucuteni-Ariușd. Descoperirile arheologice ne arată însă că regiunea în care au evoluat comunitățile Ariușd nu a făcut parte din aria de dezvoltare a culturii Bodrogkeresztúr și Herculană, având de-a face doar cu importuri.

Este o cultură cu dezvoltare eminamente „din interior”, prin ocuparea și organizarea unui spațiu marginal complexului Cucuteni-Tripolie, identitate ce credem că s-a conturat datorită activității desfășurate într-un spațiu relativ restrâns, într-un context ce a devenit apoi identitar. Credem că aceste comunități de tip Ariușd au fost cu precădere în fazele 1 și 2 tributare, conectate și participante la colectivul social al complexului Cucuteni-Ariușd, iar din faza a 3-a resimțim și contactele materiale cu culturile vestice, prin intermediul comunităților Herculană II/Bodrogkeresztúr B. În aceeași măsură însă, credem că nu se poate vorbi de o fază Herculană III/Hunayadiháalom evidențiată în S-E Transilvaniei. Prin publicarea detaliată a materialelor de la Cheile Turzii vom putea înțelege dacă documentăm, în fapt, etapa Herculană III în acel punct, care ar putea fi cel mai estic pentru această fază⁴⁸, altfel această etapă fiind evidențiată doar în Banat și Câmpia Panonică. Descoperirea de la Reci este în momentul de față cea mai estică penetrare de tip Bodrogkeresztúr în arealul discutat, în mare parte celelalte menționări fiind importante doar prin natura sincronismelor cronologice ce le sugerează.

Climatul social se pare că era unul relativ pașnic, ipoteză rezultată din natura așezărilor multistratificate de durată, al locuințelor solide, ridicate de purtătorii acestei culturi, dar și datorită contactelor și dinamismului legăturilor de schimb subînțelese din importurile materiale. Poziția pe înălțimi și prezența elementelor de fortificație, începând cu faza a doua de dezvoltare a culturii Ariușd, sugerează însă nevoia de securitate și de delimitare a așezărilor.

Pornind de la importurile de tip Bodrogkeresztúr și cel al toartelor pastilate în nivelurile de locuire târzii ale culturii Ariușd, S. Sztáncsu consideră că aceste contacte par să dovedească existența unei faze mai târzii în cadrul culturii Ariușd, care ar fi putut supraviețui în regiunile estice ale Transilvaniei până la un orizont cronologic contemporan cu sfârșitul fazei Cucuteni A-B, poate începutul B⁴⁹. Autorul utilizează sistemul de periodizare tripartită a eneoliticului, potrivit căruia fenomenul cultural studiat (Ariușd împreună cu cultura Cucuteni) aparține eneoliticului timpuriu și mijlociu, paralel cu alte culturi contemporane din spațiul românesc (Gumelnița, Sălcuța, Petrești, Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr, respectiv în mod parțial cu orizontul cu toate pastilate de tip Herculană III-Cheile Turzii-Pecica-Șanțu Mare-Hunayadiháalom). Se poate desprinde, astfel, următoare secvență a sincronismelor: Ariușd târziu-Cucuteni A-B-Cucuteni B timpuriu-Bodrogkeresztúr B-Herculană II-III. Pe baza importurilor din alte arii culturale în cadrul culturii Ariușd, a prezențelor ariușdene în spațiul altor culturi și a datelor *C14* reținem următoarele sincronisme:

⁴⁶ Așezarea de la Malnaș Băi.

⁴⁷ Așezarea de la Păuleni-Ciuc.

⁴⁸ Ne referim la locuiri de tip Herculană și nu la importuri ce sunt cunoscute în mediul Cucuteni din Moldova.

⁴⁹ Sztáncsu 2011, p. 13.

- **Ariușd 1 – Cucuteni A 2 - Foeni tirziu - Petrești A - Tiszapolgar B1(?) - Sălcuța IIa**
- **Ariușd 2 – Cucuteni A 2, 3 - Petrești A-B - Tiszapolgar B 1 – Sălcuța IIb - Herculane I**
- **Ariușd 3 – Cucuteni A 4, A-B - Tiszapolgar B 2 - Ceramica „C” - Bodrogkeresztúr A - Sălcuța IV - Herculane II**

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁵⁰

III. 3. Cultura Tiszapolgár

Cultura Tiszapolgár a fost definită, în principal prin descoperirile făcute în mediu funerar din Ungaria, unde s-au evidențiat cutume sociale stricte în ceea ce privește cultul funerar. Este, de asemenea, una dintre comunitățile căreia îi sunt atribuite o serie de obiecte, arme și podoabe din cupru și aur, deși descoperirile stratigrafiate sunt sărace.

Datorită multiplelor aspecte regionale, geneza culturii prezintă încă discuții destul de largi, dar populația este una „locală”, cu accente mediteraneene, sudice. Este o cultură cu devenire „din interior”, în care, este dificil de marcat momentul de început al acesteia prin elemente materiale distincte, certă fiind doar transformarea. Referindu-ne la această transformare, acceptăm în acest stadiu al cercetării, că schimbările tehnologice și materiale extrem de lente sunt dificil de surprins arheologic și de explicat plauzibil. În această situație credem că se încadrează și finalul culturii Tiszapolgár și trecerea spre cultura Bodrogkeresztúr, unde datele C14 din cimitirul de la Basatanya semnaleză posibilitatea unor sincronisme a celor doua culturi pentru o durată de peste 100 de ani. Dacă se adeverește, în acest caz, că tipologia ceramicii și modul de ornamentare nu constituie un element de definire cronologică și că aceste comunități au fost sincrone pentru o perioadă importantă de timp, atunci trebuie să admitem necesitatea unor reconsiderări. Vor trebui identificate alte criterii de departajare al etapelor de dezvoltare internă decât cultura materială, sau rolul acesteia trebuie repositionat și căutată o altă „fossilă directoare”.

Cultura Tiszapolgár pătrunde pe valea Mureșului până în sud-estul Transilvaniei, dar numai în etapa ei târzie, ca de altfel și în sud-vestul Transilvaniei, în regiunea neocupată de comunitățile culturii Petrești, în faza de dezvoltare maximă a acesteia. Suntem astfel obligați să ne raportăm la cercetările din secolul trecut de la Deva-*Ciangăi* și tangențial la cercetările mai noi de la Șeusa-*Gorgan*, atribuite culturii Decea Mureșului, subliniind însă contactele acesteia cu faza târzie Tiszapolgár. Contactele cu cultura Petrești, grupul Decea Mureșului și Herculane în Transilvania intracarpatică sunt un subiect ce trebuie încă analizat. Noile descoperiri de la Șeusa-*Gorgan* scot în evidență contactele cu comunitățile Decea Mureșului în faza târzie a culturii. Dar, și în necropola eponimă de la Decea Mureșului este resimțită prezența amprente culturale Tiszapolgár⁵¹. Așadar, aceste comunități își desfășurau probabil activitatea în bazinul mijlociu al Mureșului în momentul inițial al apariției grupului Decea Mureșului.

Prin cultura Tiszapolgár înregistrăm primele modificari esențiale în economia și modul de viață față de epoca precedentă, ocupația predominantă devenind păstoritul transhumant, în detrimentul agriculturii de tip sedentar. Această modificare ocupațională va avea ca rezultat imediat o dinamică crescută a schimbării locațiilor de habitat⁵², aspect înregistrat și în sărăcia așezărilor. De asemenea, se observă o intensificare a vânătorii, rata acesteia crescând în unele situri până la două treimi din numărul total a resturilor osteologice de mamifere⁵³.

⁵⁰ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale.

⁵¹ În formele ceramice, pasta cenușiu făinoasă din fazele finale Tiszapolgár, ornamentația sărăcăcioasă de tipul impresiunilor circulare etc.

⁵² Probabil aceste deplasări în căutare de pășuni se făceau pe distanțe relativ mici, de câțiva zeci de km și într-un ritm relativ lent.

⁵³ Diaconescu 2009.

În ceea ce privește desprinderea și deosebirea culturală dintre cultura Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr, credem că acest subiect trebuie reanalizat, în sensul provocărilor ridicate de modelările Bayesiene, care indică același palier de timp pentru unele morminte al celor două culturi considerate la distanță în timp unele de altele. Reținem, în acest context, contribuțiile lui D. Diaconescu, atât în ceea ce privește descrierea culturii materiale și a dezvoltării spațiale a culturii Tiszapolgár, dar mai ales în ceea ce privește redefinirea fazelor de evoluție a culturii, care permit atât re poziționarea momentului de început cât și a celui de final între anii **4.600-4.200 BC**⁵⁴.

Pe baza analizelor efectuate asupra artefactelor, a legăturilor, influențelor și în principal pe baza datelor C14 existente reținem următoarele:

- **Tiszapolgár A** - Foeni - Cucuteni A1 (final) - Ariușd 1 - Sălcuța I – Vinča D2 (început)
- **Tiszapolgár B1** - Foeni târziu - Petrești A - Cucuteni A2 - Ariușd 2–Sălcuța IIA-IIb (început) – Vinča D2
- **Tiszapolgár B2/Bodrogkeresztúr A** - grupul Decea Mureșului – Ceramica “C” – Petrești B (final ?) - Cucuteni A3-A4 (început) – Ariușd 3, 4 – Sălcuța IIC-III-IV – Herculanee I - Balaton-Lasinja.

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁵⁵

III. 4. Cultura Decea Mureșului

Deschiderea unei cariere de pietriș în anul 1912 la Decea Mureșului (com. Mirăslău, jud. Alba, Marosdecse) a dus la descoperirea unei necropole plane de înhumăție, din care au fost cercetate 19 morminte. Această descoperire prezenta caracteristici diferite față de culturile cu ceramică pictată de tip Petrești sau Ariușd cunoscute la vremea respectivă și a fost atribuită unor comunități stepice, ce pătrund în Transilvania într-un moment în care cultura Tiszapolgár era într-o fază finală. După această descoperire, au mai fost semnalate pe teritoriul României doar descoperiri întâmplătoare de măciuci cvadrilobate, capete de sceptor zoomorfe sau înmormântări izolate.

Pentru Transilvania s-a considerat că necropola de la Decea Mureșului marchează primul moment ce atestă existența unui contact dintre acest spațiu și comunități cu origine nord-pontică⁵⁶. Acest moment, probabil, poate fi pus în legătură cu descoperirile funerare de la Dereivka, Căinar, Giurgiulești, Casimcea, Feldioara, și Csongrád aparținând culturii Suvorovo-Novodanilovka - datare 4.500-4.350 BC⁵⁷ -, reprezentând însă conform modelărilor datelor C14 un moment târziu sau final al acestora.

Distingem un prim grup de înmormântări în arealul așezărilor Cucuteni, pe valea Prut-Nistru, incluzând și înmormântarea de la **Căinar datată la 4.455-4.355 BC** (Ki-369, 5580±50 BP).

Una dintre cele mai importante necropole de acest tip, este reprezentată de un grup de 5 morminte cu inventare bogate descoperite la **Giurgiulești**, în sudul Republicii Moldova, în nord-estul Deltei Dunării. Aici, un cal a fost sacrificat deasupra mormântului unui bărbat adult, iar, foarte interesant, elementele de ofrandă, ceramica, sunt de factură gumelnițeană⁵⁸. **Datarea acestei necropole C14 este 4.490-4.330 BC** (Ki-7037, 5560±80 BP).

Un alt mormânt cu sceptor de piatră (în formă de cap de cal ?) a fost descoperit la **Casimcea**, în sudul Deltei Dunării, o zona stâncoasă și cu pășuni a Dobrogei, **datat 4.330-4.050 BC** (KIA-368, 5380±40 BP).

⁵⁴ Diaconescu 2013, p. 51.

⁵⁵ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale.

⁵⁶ Dodd-Opritescu 1978, pp. 87-97.

⁵⁷ Bichbaev 2010, pp. 212-225, fig. 10-9/10-14.

⁵⁸ Bichbaev 2010, pp. 212-225, fig. 10-9/10-14. Aspectul cultural Bolgrad-Aldeni II.

Conform datelor actuale, grupul Decea Mureșului face parte din primul val de deplasări spre vest și sud-vest al populațiilor stepice. Aceste mișcări de populații au putut fi urmărite și cercetate doar prin înmormântările plane izolate, zone peste care au fost ridicați uneori la aproape 1.000 de ani distanță tumuli de mari dimensiuni⁵⁹. După B. Govedarica, grupul Decea Mureșului se încadrează în etapa a II-a a complexului timpuriu al mormintelor cu ocră (*Early Ochre Burial Complex*), complex care durează, în accepțiunea acestuia, aproximativ **500-600** ani, între **4.650-4.000 calBC**⁶⁰ și este marcat de înmormântările enumerate mai sus din Ucraina și până în câmpia panonică.

Așadar, a fost o perioadă de câteva generații a interacțiunilor dintre vechile culturi ale Europei și noul grup de intruși. În această perioadă, o cantitate semnificativă de obiecte și arme din cupru produse în Balcani, a fost descoperită în stepele ucrainene, pe cursul inferior al râului Nipru, într-un grup de morminte bogate în inventar, denumit **Grupul Novodanilovska** sau **Grupul Skeyla**. Calul se pare că era important în economia acestor comunități de stepă, în mod particular în așezarea de la Dereivka, așezare care a furnizat o serie de argumente pentru domesticirea calului în acest areal în jurul anilor 4.600-4.500 BC⁶¹.

Reținem astfel următoarele sincronisme:

- **Decea Mureșului - Sredni Stog II**⁶² - **Tripolie B/I-B/II** - **Cucuteni A-B**⁶³ - **Cucuteni "C"** - **Herculane I**.
- **Din punct de vedere cronologic, această perioadă ar fi cuprinsă între 4.300-4.200 calBC și corespunde debutului grupului Cernavodă I - Suvorovo (Sredni Stog II) și fazei Karanovo VI, Varna**⁶⁴.

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁶⁵

III. 5. Cultura Bodrogkeresztúr

Plasată la sfârșitul eneoliticului din Transilvania, Banat și Crișana, cultura Bodrogkeresztúr reprezintă un fenomen important în evoluția cronologică și culturală a perioadei, fiind răspândită de-a lungul văii Tisei, iar în faza clasică ajungând până la izvoarele Mureșului și depășind în sud linia Dunării⁶⁶. Procesul de definire al acestei manifestări culturale a fost lung, complex și este legat în special de istoriografia maghiară, unde se naște și termenul de epocă a cuprului pentru realitățile arheologice desemnate de manifestările Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr-Baden⁶⁷.

Tot cu referire la spațiul maghiar, noile modelări Bayesiene indică atât date mai timpurii pentru nașterea acestei culturi cât și, se pare, o anumită conviețuire cu manifestările târzii de tip Tiszapolgár. În spațiul transilvănean, descoperirile Bodrogkeresztúr sunt relativ puține și deseori însoțesc sau sunt însoțite de comunitățile toartelor pastilate.

În cazul culturii Bodrogkeresztúr nu avem date *C14* din situri de pe teritoriul României, astfel că recurgem la descoperirile și datările din perimetrul învecinat din Ungaria. În lumina noilor date *C14*, probabil cultura **Bodrogkeresztúr** începe în jurul anului **4.300 calBC**, iar ultimele înmormântări nu depășesc anul **4.000calBC**, dar sunt completate de faza **Hunyadháalom** cu datele **3.990–3.810 calBC** și până în **3.910–3.700 calBC**. Astfel, se pare că mormintele atribuite culturii **Bodrogkeresztúr** încep în jurul anului **4.300 calBC** și se încheie cu

⁵⁹ Tumuli ce aparțin în general culturii Yamnaya.

⁶⁰ Govedarica 2004.

⁶¹ Anthony 2010, p. 45, 48-49.

⁶² Cucoș 1985, p. 72 nota 75 și urm.

⁶³ Cucoș 1985, p. 72.

⁶⁴ Mantu 1998, Fig. 51, Ciută, Marc 2012, p. 29.

⁶⁵ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale

⁶⁶ Luca 1999, p. 11-12

⁶⁷ Patay 1974-1975, p. 3.

faza **Hunyadiháalom**, în jurul datei de **3.800 calBC**. Autorii studiului prezentat⁶⁸ consideră că aceste date pot fi extrapolate cu prudență și zonei Carpaților Răsăriteni, deci dezvoltării culturii Bodrogkeresztúr în spațiul intracarpatic.

Vorbim, așadar, despre o populație “nouă” într-un spațiu vechi, descrisă anterior prin modificările tipologice înregistrate în cultura materială. În cazul culturii Bodrogkeresztúr, discutăm despre o cultură dezvoltată „din interior”, cu o serie de contacte cu caracter lent și constant, locale și regionale - Tiszapolgár, Sălcuța - și sudice - de tipul toartelor pastilate - și apoi vestice - de tip Furchenstich vechi. Impulsurile și elementele creative din punct de vedere social, le asociem într-o primă etapă cu manifestările sudice ale comunităților ceramicii cu toarte pastilate, iar apoi cu cele vestice ale producătorilor de ceramică ornamentată cu spirale complexe, Furchenstich vechi și oale de lapte, pentru ca, mai apoi, în faza Herculane III, aceste reprezentări să se “topească” în favoarea elementelor majoritare cu toarte pastilate descrise de faza Hunyadiháalom. Faptul că orizontul Herculane supraviețuiește culturii Bodrogkeresztúr, nu înseamnă că acesta nu a fost, eventual anterior culturii Bodrogkeresztúr, după cum o sugerează descoperirile mai noi de la Șeușa-Gorgan unde în stratul de cultură a fost descoperit și un fragment ceramic tipic toartelor pastilate, la un moment cronologic Tiszapolgár târziu.

Comunitățile Bodrogkeresztúr au promovat un mod de viață dinamic comparativ cu civilizațiile clasice ale eneoliticului local, foarte apropiat însă ca rit funerar și organizare socială de comunitățile Tiszapolgár. Așezările denotă lipsa necesității sau imposibilitatea de a crea centre stabile, în vreme ce necropolele sugerează existența ordinii, a unor norme sociale și rituale pe care le respectau. În altă ordine de idei, vedem că obiecte importante de aur și cupru au fost atribuite acestei culturi, fără a exista însă contexte stratigrafice clare. În aceeași măsură, constatăm spectrul relativ larg de tipuri de topoare, ceea ce, probabil, presupune meșteri diferiți, zone/medii (culturale?) diferite de producere a acestora și intervale de timp diferite în care acestea s-au produs. Aceste realități, coroborate cu datările C14, ce denotă sincronisme pentru unele morminte Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr din aceeași necropolă, ne indică un interval de timp în care aceste comunități au trăit în paralel sau împreună.

Cele mai importante observații referitoare la momentul timpuriu de debut al comunităților Bodrogkeresztúr, credem că sunt cele desprinse din modelarea datelor C14. În Banat și zona intracarpatică semnalăm prezența ceramicii de tradiție Tiszapolgár, cu impresiuni circulare tipice fazei finale B, în context cu ceramică incizată, tipică fazei timpurii Bodrogkeresztúr, ilustrate în siturile de la Pecica-*Forgaci*⁶⁹, Deva-*Ciangăi*⁷⁰, și Șeușa-Gorgan. Este posibil ca aceste așezări să illustreze faza specifică sau acele comunități de tranziție dintre cele două culturi. La Deva-*Ciangăi* și Pecica-*Forgaci* elementele cu forme și ornamente Tiszapolgár târzii exemplificate, sunt asociate cu elemente cu benzi incizate subțiri, clasice pentru începutul culturii Bodrogkeresztúr.

Sugerăm nevoia unei reanalizări a sfârșitului culturii Tiszapolgár și începutului culturii Bodrogkeresztúr, prin existența unei faze care posibil întrunește elemente din ambele culturi, așa cum au fost definite. Așezările exemplificate mai sus deschid ipoteza analizării conviețuirii Tiszapolgar-Bodrogkeresztúr sau a existenței unui eventual **complex cultural Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr**. Aceste presupuneri, evidențiate de datele C14⁷¹ ar trebui însă completate cu observații stratigrafice pe verticală.

În ceea ce privește încadrările cultural-cronologice ale manifestărilor din arcul intracarpatic în perioada eneolitică reținem următoarele:

- **Petrești B – Tiszapolgár B2 - Decea Mureșului – Bodrogkeresztúr A – Cucuteni A3 Herculane I (timpurie) - Gumelnița A2 (târzie) – Sălcuța IIc-III – Balaton I –**

⁶⁸ Raczky, Siklosi 2013.

⁶⁹ Luca 1999, Fig.13/3.

⁷⁰ Floca 1943, Pl. II/Fig. 4, Pl. III, Fig.1,2, Pl.VII/Fig. 4-7; Luca 1999, Fig. 1/5, Fig. 2/2-3.

⁷¹ Raczky, Siklosi 2013.

Ludanice;

- **Bodrogkeresztúr A – Cucuteni A4 – Ariuşd 3 - Gumelniţa B – Sălcuţa IV - Balaton II (elemente Furchenstich) – Herculane I (târzie) – Lasinja;**
- **Bodrogkeresztúr B – Cucuteni A-B – Herculane II - Sălcuţa IV – Cernavodă Ib – Balaton III (elemente Furchenstich)**
- **Herculane III - Cucuteni B - Cheile Turzii (?)–Pecica-Şanţu Mare – Hunyadiháalom (fără Furchenstich).**

Vezi şi Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁷²

III. 6. Manifestările de tip Herculane

Intervalul de timp atribuit Orizontului Herculane suprapune, în spaţiul intracarpatic, Banat şi Oltenia, manifestările târzii ale culturilor Petreşti, Sălcuţa IIc-III-IV, Tiszapolgár, Decea Mureşului, Bodrogkeresztúr, fiind suprapus, la rândul său, de manifestările de tip Cernavodă I, Renie II, Cernavoda III. În spaţiul intracarpatic, înregistrăm aceste apariţii începând cu manifestările târzii Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr timpurii (după anul 4.300 BC) şi care persistă după încheierea culturii Bodrogkeresztúr, până în jurul anului 3.800 BC. Contactele cu lumea sudică sunt resimţite pe parcursul acestui interval de timp, fie că vorbim de tipicele toarte aplicate, fie că facem referire la pictura cu grafit sau caneluri, ce acompaniază în mod diferit, în funcţie de regiune şi perioada de timp, manifestările culturale expuse mai sus. Contactele cu lumea vestică sunt deasemenea prezente prin elementele de tip *Furhenstich* vechi şi tipicele „oale de lapte”.

Etapa Herculane I – este ilustrată de elementele caracteristice ale ceramicii din **etapele IIc şi III de la Sălcuţa şi de faza incipientă Sălcuţa IV**. În peştera de la Băile Herculane i-ar corespunde nivelurile stratigrafice **a şi b**. Ceramica de tip Herculane I prezintă şi influenţe cu caracter **Tisa**: ceramică cenuşie, unele forme de vase şi motive ornamentale. Pentru sincronizarea cu etapele culturale din regiunile Tisei, P. Roman consideră că ceramica de tip Herculane I are analogii cu descoperirile de la **Deva-Ciangăi**, aşezare din perioada de tranziţie a culturii Tiszapolgár la cultura Bodrogakeresztúr. Astfel, etapa Herculane I este caracterizată de asocierea toartelor pastilate cu elemente Sălcuţa IIc şi III, timpurii Sălcuţa IV în Oltenia, Petreşti B⁷³ şi/sau Tisapolgár târziu în Transilvania, Tisapolgár târziu sau Bodrogkeresztúr timpuriu în Banat⁷⁴.

Descoperirilor cu aceste caracteristici le adăugăm semnalările mai noi din Transilvania de la Şeuşa-*Gorgan* unde, pe lângă elementele materiale de tip Decea Mureşului, sesizăm asocieri Tiszapolgár târzii, toarte pastilate şi ceramica de tip „C”, care credem că sunt sincrone sau fac parte din orizontul de timp şi spaţiu delimitat de etapa Herculane I în Transilvania.

Etapa Herculane II – această etapă este ilustrată de autor prin nivelurile stratigrafice **c1-c2** de la Băile Herculane. În comparaţie cu descoperirile din aşezările de tip Sălcuţa IV timpurii (Herculane I), cele ale etapei Herculane II prezintă, în primul rând, legături strânse cu **cultura Bodrogkeresztúr**. Conform stadiului cunoştinţelor la nivelul anilor ‘70, etapa Herculane II era mai târzie decât aşezările de tip Sălcuţa IV cunoscute din Oltenia⁷⁵. Este etapa în care vasele se decorau bogat, tehnica **Furhenstich vechi** fiind caracteristică perioadei alături de toarte pastilate, ornamente spiralice, geometrice, unele pe fond pictat. P. Roman deosebeşte, pentru această etapă, forme ceramice şi ornamente caracteristice (străchini, castroane, „oale de lapte”, vase cu cioc de scurgere, ornamente realizate în tehnica împunsăturilor succesive de tip vechi, cu motive meandroide, pe un fond scrijelit, sau spiraliforme, pictură înainte de ardere sau „crudă”, toarte aplicate, pe care le consideră, însă, o apariţie distanţată în timp de prima locuire din Peştera Hoţilor. Consideră că această fază are contacte cu **Cernavodă I**, de fapt **Renie II**, care

⁷² Propunerea noastră asupra evoluţiei cultural-cronologice şi a sincronismelor.

⁷³ Fără a avea însă contact direct cu comunităţile Petreşti B, doar în unele cazuri le succed în timp.

⁷⁴ Roman 1971, p. 81, Pl.19, 5 = VI, 17, 12, 14, 28.

⁷⁵ Roman 1971, p. 82.

este o etapă intermediară între Cernavodă I și Cernavodă III, datorită scoicilor pisate prezente în pasta ceramicii⁷⁶.

Caracteristică acestei etape de dezvoltare P. Roman consideră a fi așezarea de la **Cheile Turzii** unde sunt prezente elementele de tip Furchenstich vechi și Bodrogkeresztúr B. Resturile ceramice de la Românești și cele din *Peștera Spurcată* de la Nandru se înscriu, de asemenea, în limitele etapei Herculane II⁷⁷.

Etapei incipiente Herculane II credem că îi corespunde în Transilvania locuirea Herculane de la Ampoiața-*La Pietri*, unde prezența toartelor pastilate este asociată cu elemente sudice: ceramica pictată cu grafit, ceramica canelată și ornamentată cu brâuri paralele în relief, cu aspect „*metalic*”; elemente vestice: ornamente complexe realizate cu ajutorul impresiunilor circulare dispuse în benzi sau șiruri de V-uri, brâuri orizontale formate tot din impresiuni circulare de factură Tiszapolgár târzie, Bodrogkeresztúr timpurie.

Herculane III – în această ultimă etapă, P. Roman consideră că elementele materiale preponderente sunt cele cu toarte pastilate și nu mai sunt însoțite de elemente de tradiție Furchenstich/Bodrogkeresztúr. În peștera de la Băile Herculane i-ar corespunde nivelul stratigrafic e. Dispariția bruscă a unor tipuri de vase - străchinile cu marginea îndoită, îngroșată, înaltă, de tip sălcutean - sau a unor piese de metal - lipsa *acelor* cu capăt îndoit din nivelurile etapei III -, reducerea semnificativă a ceramicii ornamentate, atât de caracteristice în etapa a II-a, demonstrează că între etapa II și III de la Herculane este un spațiu de timp (un hiatus, nivelul d), vreme în care peștera n-a fost locuită. Deși elementele de comparație sunt puține, consideră că vecinii sudici ai creatorilor etapei Herculane III, erau probabil triburi ale culturii **Cernavodă III** în formare. Același autor crede că așezarea caracteristică acestei etape este **Pecica-Șanțu Mare**, iar în spațiul panonic îi corespund descoperirile de tip **Hunyadihálom**, ce le consideră identice cu cele de la Pecica, de asemenea, fără ceramica Furchenstich, precum și grupa Lažňany⁷⁸ din Europa Centrală. Inventarul arheologic al stratului inferior de la Pecica-Șanțu Mare, cuprinde unelte din silex, obsidian, os, cupru (sule, un pumnal, brățări etc.) și o bogată gamă de forme ceramice cu toarte aplicate. Ornamentarea săracă a vaselor și lipsa tehnicii împunsăturilor succesive este o caracteristică a materialului de la Pecica⁷⁹ și al etapei Herculane III.

În Transilvania nu au fost descoperite așezări Herculane III, conform elementelor definitorii enunțate de P. Roman, dar este posibil ca locuirea de la Cheile Turzii să fi atins în etapele târzii această fază, chiar dacă asociată cu alte elemente materiale și nu sub forma unui orizont „curat” al toartelor pastilate.

În ceea ce privește poziția cronologică din **Transilvania** a orizontului Herculane, la Petrești-*Groapa Galbenă*, materialul ceramic cu toarte pastilate a fost descoperit peste nivelul superior cu ceramică pictată petreșteană⁸⁰. Prin săpăturile din complexul de peșteri de la Cheile Turzii, s-a constatat aceeași relație cultural-cronologică: stratul de cultură Petrești B este suprapus de cel cu toarte pastilate și Furchenstich vechi (Bodrogkeresztúr), ce este suprapus de cultura Coțofeni⁸¹. La Pianu de Jos-*Podei* nivelul cu descoperiri de tip Herculane II suprapune materialul Petrești B, fiind suprapus, la rândul său, de manifestările Coțofeni⁸². La Nandru-*Peștera Curată* și Nandru-*Peștera Spurcată*, s-a constatat că orizontul de tip Herculane II suprapune manifestări de tip Tiszapolgár și nu Petrești, această zonă fiind considerată calea de acces a manifestărilor Herculane în interiorul arcului carpatic⁸³. La Ampoiața-*La Pietri* toartele pastilate suprapun locuirea petreșteană târzie fără a avea contacte directe și sunt suprapuse, la rândul lor, de manifestări Coțofeni din faza a doua de evoluție a acestei culturi. Desprindem astfel pentru Transilvania următoarea succesiune și asocieri:

⁷⁶ Roman 1973, pp. 58-59.

⁷⁷ Roman 1973, p. 60.

⁷⁸ Roman 1971, p. 118.

⁷⁹ Roman 1973, p. 59.

⁸⁰ Credem că cele două civilizații nu s-au “întâlnit” și materialele toartelor pastilate sunt post Petrești B.

⁸¹ Paul 1969, p. 79; Roman 1971, pp. 97-100; Lazarovici, Meșter 1996, pp. 31-32.

⁸² Paul 1969, p. 79; Roman 1971, p. 97.

⁸³ Roman 1971, p. 95; Roman 1973, p. 60.

- **H I = toarte pastilate - Tiszapolgár târziu - Decea Mureșului - Ceramica “C” (așezarea Șeușa-Gorgan și Deva-Ciangăi).**
- **H II = toarte pastilate - Bodrogkeresztúr cu sau fără elemente Furchenstich (așezarea Ampoița-La Pietri, elementele clasice de la Cheile Turzii).**
- **H III = toarte pastilate fără elemente Furchenstich (posibil elementele târzii de la Cheile Turzii).**

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁸⁴

În **Banat**, în așezările eneolitice de la Pecica-Șanțu Mare și Peștera Românești, se constată puternice tradiții tisoide. La Românești însă, s-a observat că fragmentele ceramice cu toarte pastilate sunt ulterioare locuirii Tiszapolgár și anterioare celor Coțofeni ce le succed⁸⁵. Aceeași relație cronologică o susține și descoperirile de la Peștera Oilor, unde toarte pastilate sunt urmate nemijlocit de resturi Coțofeni⁸⁶. Desprindem astfel pentru Banat următoarea succesiune și asocieri:

- **H I = toarte pastilate - Sălcuța IIc-III și Sălcuța IV timpuriu - Tiszapolgár B (așezarea Băile Herculane nivelurile a și b).**
- **H II = toarte pastilate - Sălcuța IV - Bodrogkeresztúr B cu Furchenstich (așezarea Băile Herculane nivelul c₁ - c₂, Nandru-Peștera Curată și Nandru-Peștera Spurcată).**
- **H III = toarte pastilate fără Furchenstich - Hunyadihalom (așezarea Băile Herculane nivelul e, Pecica-Șanțu Mare).**

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁸⁷.

În **Carpații de curbură**, descoperirile arheologice mai noi de la **Ariuşd** ne arată că situl își încheie evoluția din punct de vedere cronologic cu material arheologic aparținând orizontului cu toarte pastilate⁸⁸, iar în aria culturii Cucuteni, la Traian-Dealul Viilor, s-a descoperit material ceramic cu toarte pastilate, într-un nivel ce corespunde sfârșitului fazei A-B⁸⁹. Desprindem astfel pentru S-E Transilvaniei următoarea succesiune și asocieri:

- **H I = nu sunt semnalate materiale cu toarte pastilate în această fază în mediul Ariuşd.**
- **H II = toarte pastilate - Cucuteni A-B – Ariuşd final - Bodrogkeresztúr B cu Furchenstich (așezarea Băile Herculane orizontul c2a, Ariuşd, Merești, Reci).**
- **H III = Cucuteni A-B - Cucuteni B timpuriu, toarte pastilate (posibil materialele descoperite la Traian, Calu, Poduri, Văleni, Tg Mureș).**

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁹⁰.

În ceea ce privește **Oltenia**, în săpăturile din cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului-Botul Cliuciului au fost identificate morminte cu inventar caracteristic Herculane II–Cheile Turzii–Bodrogkeresztúr II precum și Sălcuța, Cernavodă I, Bodrogkeresztúr, ajunse în preajma

⁸⁴ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale.

⁸⁵ Roman 1973, p. 60.

⁸⁶ Rogoza 1986, pp. 197-198; Petrescu 1993, pp. 5-27.

⁸⁷ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale.

⁸⁸ Sau, mai corect, probabil ar trebui spus că situl își încheie evoluția la un nivel/palier cronologic sincron cu orizontul toartelor pastilate, probabil la nivel de fază Herculane II.

⁸⁹ Luca 1999b, p. 47.

⁹⁰ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale.

stadiului de evoluție Herculane II⁹¹. Cercetările din așezarea eneolitică a aceluiași punct (*Botul Cliuciului*) au sugerat, însă, o datare anterioară fazei Sălcuța IV, prin lipsa toartelor pastilate din inventarul culturii materiale⁹². Desprindem astfel pentru Oltenia următoarea succesiune și asocieri:

- **H I = toarte pastilate - Sălcuța Iib-Iic-III - Sălcuța IV - Tiszapolgár B (așezarea Băile Herculane nivelurile a și b, Sălcuța fazele Iib-Iic).**
- **H II = toarte pastilate - Sălcuța IV – Bodrogkeresztúr Bcu Furchenstich (așezarea Băile Herculane nivelul c₁ - c₂, Ostrovul Corbului-*Botul Cliuciului*).**
- **H III = toarte pastilate fără Furchenstich - Hunyadiháalom (Băile Herculane nivelul e).**

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3⁹³.

Este probabil ca orizontul cultural Herculane să-și aibă primele manifestări și devenirea culturii materiale în zona sud-vestică a Olteniei și sudică a Banatului, pe un fond sălcuțean târziu de tip **Sălcuța Iib-Iic-Sălcuța III**, adică în jurul anului **4.350 BC**, completat de contactele latente cu lumea sudică și comunitățile Tiszapolgár târzii și se încheie cu nivelul **Pecica-Șanțu Mare** și **Hunyadiháalom** din Ungaria, în jurul anului **3.800 BC**. Originea complexului cultural discutat a fost, de asemenea, pusă în legătură cu sinteza rezultată din pătrunderea triburilor culturii Cernavodă I în Muntenia și Oltenia, precum și a celor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr în Transilvania și Banat și cu noi impulsuri culturale și, eventual, etnice, dinspre sud (Bronzul timpuriu din Macedonia și Grecia)⁹⁴.

Vorbim, așadar, despre o dezvoltare/devenire culturală „*din interior*” la care se pare că s-au adăugat **elemente sudice**: ceramică brună cu nuanțe de negru, puternic lustruită în unele cazuri, cu aspect metalic și pictată cu grafit, caneluri, toarte pastilate - ca transpunere în forme ceramice a cănilor cu două toarte din cupru sau aur și dispersia acestei mode înspre Europa de sud-est și centrală. Elementele de contact sunt date, de asemenea și din perimetrul **vestic**, pentru început la nivel de **Herculane I** prin contactele Tiszapolgár târzii și **estice** cu elemente de tip Decea Mureșului și ceramica „C”. Contactele cu cultura Tiszapolgár au avut loc, conform datelor actuale, într-un moment de stingere a acestor manifestări, de transformare spre ceea ce cunoaștem astăzi drept Bodrogkeresztúr timpuriu, într-un spațiu și orizont de timp în care își facuseră simțită prezența comunitățile Decea Mureșului, în jurul datei de 4.300-4.250 BC. Aceste elemente caracterizează cel mai probabil etapa Herculane I.

În faza **Herculane II** cultura materială se cristalizează cu elementele Bodrogkeresztúr de tip Furhenstich vechi. În același timp, vedem că există indicii conform cărora cultura Bodrogkeresztúr ia naștere mai devreme, este paralelă o vreme cu Tiszapolgár și își încheie existența, în formele tradiționale, în jurul anului 4.000 BC. Există aspecte regionale și dezvoltări locale inegale în funcție de contacte. Aceste elemente caracterizează cel mai probabil etapa Herculane II.

Cea de-a treia fază, **Herculane III**, este definită ca una „curată” a toartelor pastilate, adică pe fondul încheierii evoluției culturii Bodrogkeresztúr și dispariției elementelor incizate și excizate de tip Furhenstich. Această etapă poate fi ilustrată în România, în înțelegerea noastră, doar prin materialul din cercetările de la începutul secolului trecut de la Pecica-Șanțu Mare și, poate o redefinire prin locuirea de la Cheile Turzii, unde se pare că supraviețuiesc elemente Herculane compozite până spre anul **3.900 calBC**⁹⁵. În zona vestică, arheologii maghiari definesc această fază drept „*cultura Hunyadiháalom*”, care înțelegem că reprezintă tot o etapă a

⁹¹ Roman, Dodd-Oprișescu 1989, pp. 11-38.

⁹² Simon 1989, pp. 107-145.

⁹³ Propunerea noastră asupra evoluției cultural-cronologice și a sincronismelor.

⁹⁴ XXX 2001, p. 168.

⁹⁵ Lazarovici, Lazarovici 2013, p. 60.

toartelor pastilate, post Bodrogkeresztúr, fără Furchenstich⁹⁶ și durează până în jurul datei de 3.800 BC. Aceste elemente caracterizează cel mai probabil Herculane III.

Admițând că acestea au fost contactele și evoluțiile culturale, nu vedem motivele pentru care orizontul cultural Herculane care posibil începe mai devreme și se termină mai târziu decât cultura Bodrogkeresztúr, ocupă spații mai largi, prezintă expresii cultural-materiale diverse, să fie asimilată sub formă de „fază” în cultura Bodrogkeresztúr. Aceste propuneri credem că nu sunt aplicabile.

Ceea ce credem însă că trebuie subliniat, este modificarea comportamentului socio-economic al acestor comunități, pastoralismul seminomad pe spații restrânse și creșterea animalelor devenind principala ocupație în acest interval de timp. De aici probabil locuirile sărace în depuneri, de scurtă durată și în multe cazuri sezoniere. Mișcarea pe distanțe relativ scurte devine probabil un mod de viață, căutarea de pășuni pentru animale – în special cornutele mici - îi obligă să nu zăbovească prea mult într-o locație. Ocuparea zonelor piemontane, a cheilor și peșterilor, devine o constantă în cadrul locuirilor sezoniere ce se va continua și intensifica apoi în epoca timpurie a bronzului. Schimburile de bunuri – îndeosebi cu obiecte de cupru – înregistrează, de asemenea, o dinamică crescută, înregistrate de această dată pe spații mult mai largi decât anterior. Este perioada în care se presupune că în stepile estice a fost domesticit calul și, mai mult decât atât, a fost inventată și pusă în practică tracțiunea animală și căruța⁹⁷. Aceste descoperiri tehnologice vor schimba probabil societatea, datorită mobilității reale pe care o oferă și posibilității de deplasare pe distanțe mari, ducând cu ei întreaga infrastructură a comunității. Aceste mișcări de populații se înregistrează în zona discutată la sfârșitul perioadei prezentate și va modifica ireversibil societățile pe care le întâlnesc⁹⁸.

În peșterile din Cheile Turzii, stratul Petrești B, este suprapus de nivelul cu materiale ceramice aparținând orizontului toartelor pastilate⁹⁹. Analizele radiocarbon, realizate recent în peșterile din Cheile Turzii¹⁰⁰, oferă pentru nivelul cu materiale aparținând orizontului Herculane datele calibrate în intervalul: **4.260/4.050-3.980/3.790 calBC**. Modelarea datelor radiocarbon susține propunerea autorilor pentru locuirea Herculane de la Cheile Turzii între **4.100–3.900 calBC**¹⁰¹. Acest interval confirmă, pe de o parte, palierul cronologic la care cultura Petrești își încheiase evoluția, iar pe de altă parte, perioada de dezvoltare a orizontului toartelor pastilate.

Comparate cu datele C14 pentru civilizațiile învecinate, se observă că acestea se încadrează în intervalul post **Sălcuța IIc**, respectiv post **Cernavodă I**, care sunt cu cca. 200 de ani mai vechi, începând în jurul anului **4.400 BC**.

Așadar, în sens cronologic, distingem pentru Orizontul Herculane un punct de început în zona Olteniei la nivel de aprox. **4.350-4.300**¹⁰² și un punct de încheiere în spațiul panonic la nivel de aprox. **3.800 calBC**¹⁰³. În acest context, în ceea ce privește poziția cronologică a descoperirilor de tip **Herculane (I-III)**, în cadrul evoluției culturale de pe teritoriul actual al României, propunem, prin analizarea datelor C14, următoarea schemă cronologică și a sincronismelor (Fig. 1).

⁹⁶ Patay 1974, 2008; Raczky 1988, 1991, 1995; Raczky, Siklósi 2013.

⁹⁷ Sherat 1980, 1981, 1982, 1983; Anthony 1986, 2010; Anthony, Brown 2011

⁹⁸ Anthony 2010, după anul 3.600 BC, când se intensifică prezențele de tip Cernavodă III.

⁹⁹ Lazarovici *et alii* 1995, pp. 553557.

¹⁰⁰ Biagi, Voytek 2006, p. 199, fig. 5.

¹⁰¹ Lazarovici, Lazarovici 2013, p. 60.

¹⁰² Conform datelor C14 pentru Sălcuța IIb-IIc (Bankoff & Winter 1990) și pentru cultura Tiszapolgár din Ungaria (Diaconescu 2013).

¹⁰³ Conform datelor de la Cheile Turzii - Biagi, Voytek 2006 și cele pentru orizontul Hunyadihalom din Ungaria – Raczky, Siklósi 2013.

CAPITOLUL IV. LOCUIREA ENEOLITICĂ DE LA AMPOIȚA-LA PIETRI

Localitatea Ampoița este un sat aparținător comunei Meteș (jud. Alba), aflat la o distanță de cca. 12 km nord-vest de municipiul Alba Iulia. Stațiunea arheologică Ampoița-La Pietri este situată pe partea stângă a pârâului Ampoița, în proximitatea intrării în sat, zonă numită de localnici și *Gura Ampoiței* (Pl. 20). Locuirea preistorică s-a desfășurat în jurul celor trei stânci calcaroase (cea mai înaltă are aproximativ 60 m), unități geomorfologice ce oferă, de altfel, toponimul mai sus-menționat. Altitudinea, față de nivelul mării, la care se găsește situl eneolitic *La Pietri* este în jurul valorilor de 335-340 m.

Cercetarea arheologică în situl Ampoița-La Pietri s-a desfășurat pe parcursul a trei campanii, începând cu anul 2000 și până în anul 2002 și a beneficiat de fonduri din partea Ministerului Culturii¹⁰⁴. Interesele științifice având tendințe diferite, responsabilitatea prelucrării materialelor aparținând culturii Coțofeni, a bronzului timpuriu și a celui mijlociu reprezentat de cultura Wietenberg revine către H. Ciugudean, subsemnatul ocupându-mă de prezentarea vestigiilor comunității petreștene ce a locuit pentru prima dată acest platou și a celor de tip Herculane ce le-au urmat la scurt timp.

Locuirea de la Ampoița-La Pietri începe odată cu amenajarea terasei de către comunitatea Petrești și se continuă de către comunitățile Herculane. Cercetarea de la Ampoița ne-a oferit un context stratigrafic sigur, care, alături de analiza tipologico-stilistică a materialului ceramic, permit avansarea încadrărilor cultural-cronologice pentru locuirea acestui sit.

În stațiunea **Ampoița-La Pietri**, am identificat o **locuire Petrești B**, cu locuințe (?) de suprafață, cu podină pe platformă de trunchiuri de copac despicate, suprapusă de o locuire de tip Herculane, asociată cu elemente dintr-o fază târzie Tiszapolgár și posibil Bodrogkeresztúr timpurie. Cercetarea a relevat că este exclusă contemporaneitatea Petrești-Herculane, fapt documentat odată cu cercetarea complexului „*închis*” Petrești L2, (ce a sfârșit prin incendiere), în care nu s-a descoperit niciun fragment ceramic de tip Herculane. Amestecul materialelor celor două manifestări în stratul arheologic Herculane este explicabil prin amenajarea terasei de către comunitățile Herculane și printr-o locuire redusă ca intensitate a acestora din urmă.

Așezarea Petrești a fost una de mici dimensiuni datorită configurației terenului, care, chiar și la adâncimea indicată de nivelul de călcare al locuirii Petrești, nu putea fi extinsă mult pe orizontală, datorită “căderii” abrupte a celor două pante ale terenului ce delimitează platoul. Nu excludem însă posibilitatea locuirii zonelor învecinate ce oferă avantaje de amenajare în jurul stâncilor sau a teraselor din apropiere.

În ceea ce privește locuirea comunităților Petrești B în general, este posibil să asistăm la un fenomen de început de retragere din zona teraselor agricole ale văii Mureșului și podișului Secașelor spre depresiunile văilor piemontane sub impulsurile comunităților vestice și sudice de tipul Tiszapolgár, Herculane și Bodrogkeresztúr. Referitor la viața comunității Petrești, judecată prin prisma acestei cercetări, înregistrăm elemente de habitat de tipul **Locuinței 2**, cu podea suspendată pe trunchiuri de copac lutuite și izolarea termică prin căptușire cu lut a pereților locuinței față de stânca nativă. Locuința a fost utilizată cel mai probabil de o singură generație sau oricum pentru o perioadă relativ scurtă de timp, nefiind sesizate refaceri. Este evident, de asemenea, faptul că klipă de calcar oferea și un refugiu extrem de facil, chiar dacă apoi, în cazul unui „*asediu*”, s-ar fi dovedit inutilă datorită lipsei hranei și apei. Inventarul ceramic este bogat și unitar, caracteristic unor descoperiri similare, cum este cea de la Pianu de Jos-Podei¹⁰⁵. Comunitatea Petrești ce a locuit la Ampoița a evitat contactele (dacă acestea ar fi fost posibile) cu comunități din afara culturii Petrești. În inventarul material nu se poate constata niciun element străin de această cultură, așa cum a fost definită. Astfel, din punct de vedere al culturii materiale, faza Petrești B de la Ampoița nu trădează un regres tehnologic, dimpotrivă, ilustrează o comunitate înfloritoare, dar restrânsă în baza evidențelor pe care am reușit să le documentăm.

¹⁰⁴ Responsabil științific Dr. Horia Ciugudean, subsemnatul fiind membru în colectivul de cercetare. La aceste campanii de cercetare au participat cu contribuții importante I. C. Bălțean, D. Anghel, M. Voinaghi.

¹⁰⁵ Paul 1992.

Motivul încheierii acestei locuiri ne este imposibil de precizat, incendierea putând fi accidentală sau intenționată a celor ce au folosit locuința ori intenționată a celor ce au cauzat această incendiere și i-au „*alungat*” din zonă¹⁰⁶. Cert este că locuirea Petrești de la Ampoița relevă o comunitate „*necontaminată*”, fără contacte din afara culturii.

Purtătorii culturii Petrești de la Ampoița s-au ocupat cel mai probabil cu agricultura, climatul și terasele din imediata apropiere permițând asta fără diferențe majore comparativ cu valea Mureșului. Peștele era deasemenea la îndemână¹⁰⁷ alături de un vânat probabil mai abundent decât în valea Mureșului¹⁰⁸. Identificarea și exploatarea resurselor naturale sub formă de aur aluvionar și cupru nativ, pe care am văzut că îl prelucrau și foloseau¹⁰⁹, putea fi în aceeași măsură o ocupație a acestor comunități sau a unor *inițiați*. Am înregistrat de asemenea, atât în stratul de cultură, cât și cu precădere în locuința L1, un număr important de oase de bovidee, fapt ce atestă și o pondere importantă a creșterii animalelor.

Considerând materialul ceramic „*fosilă directoare*” cu valențe cronologice în acest caz, observăm pentru început lipsa picturii tricrome. Acest aspect este în măsură să îngreuneze oarecum o încadrare foarte exactă în sistemul evolutiv propus de I. Paul. Vedem astfel că străchinile și castroanele pictate bicrom, ornamentate cu motive spiraliforme pe aproape întreaga suprafață a vasului le găsim atât în faza A-B cât și B a culturii. Motivele spiraliforme și meandrice de culoare ciocolatie, brun-închisă sau neagră, aplicate pe un fond-angobă portocaliu, roșiatic-cărămiziu, bine lustruit, reprezintă elementele ornamentale de bază în cadrul motivisticii fazei târzii A-B și B a culturii Petrești¹¹⁰. Un element important este astfel coloristica ceramicii de la Ampoița, ce prezintă un strat pictural maron pe fond gălbui închis al vasului, caracteristic fazei B, față de paleta mai deschisă, mai vie de culori, utilizate în faza A-B (Pl. 4). Apoi, carena castroanelor și străchinilor de la Ampoița este scurtă și ușor ascuțită, mai puțin aplatizată decât în faza A-B, iar forma este înaltă, mai zveltă, decât cele ușor aplatizate, deschise, cum le regăsim în faza A-B. Vasul suport este însă de dimensiuni scunde, mai puțin suplu, cu o frecvență mai crescută în faza B decât în A-B.

În acest context, identificăm analogii pentru ceramica de la Ampoița în materialele ceramice pictate de la Mihalt¹¹¹, Ghirbom¹¹², Alba Iulia-Lumea Nouă¹¹³ și Alba Iulia-Str. Clujului *f.n.*¹¹⁴, Petrești-Groapa Galbena¹¹⁵ - materiale încadrate de autorii cercetărilor în faza A-B a culturii Petrești și care în opinia noastră prezintă și elemente târzii ale culturii -, respectiv Pianu de Jos¹¹⁶, Cheile Turzii-Balica Mare/Peștera Ungurească¹¹⁷ și Tărtăria¹¹⁸, faza B. Analogiile cele mai apropiate pentru ceramica de la Ampoița le-am găsit în cadrul ultimelor trei situri enunțate, caracteristice fazei B. Castroanele și străchinile descoperite la Ampoița sunt aproape identice cu cele descoperite și publicate de I. Paul de la Pianu de Jos-Podei¹¹⁹.

Dacă apelăm la contextul arheologic în care a fost descoperită cea mai mare parte a ceramicii pictate și anume locuința de suprafață L2, apare ca mai probabilă o încadrare în faza finală, ținând cont că la Pianu de Jos-Podei¹²⁰ au fost cercetate în nivelul aparținând fazei B mai

¹⁰⁶ Această ipoteză o vedem puțin probabilă

¹⁰⁷ La doar câteva sute de metri este pârâul Ampoița ce se varsă la nici un km distanță în râul Ampoi.

¹⁰⁸ Vânatul putea fi mai bogat sau oricum mai diversificat datorită prezenței pădurilor.

¹⁰⁹ Vezi dălțița și inelul de buclă descoperite

¹¹⁰ Paul 1992, p. 69.

¹¹¹ Paul 1981, Abb. 15/4; Paul 1992, Pl. XXXVII/2a-2b, Pl. XXXVIII/2.

¹¹² Paul 1992, Pl. XXXVII/1a-1c.

¹¹³ Gligor 2009, Pl. CXLII-CXLIII.

¹¹⁴ Gligor 2004, Pl. I.

¹¹⁵ Gligor *et alii* 2013, Pl. 2-5.

¹¹⁶ Paul 1981, Abb. 15/1-3; 1992, Pl. XLVII/1-3.

¹¹⁷ Paul 1977, p. 22; Paul 1992, pp. 139, 142-143.

¹¹⁸ Paul 2007, Pl. XIX/4; Lazarovici *et alii* 2011, Fig. IV/41b.

¹¹⁹ Paul 1981, ceramică de la Pianu de Jos-Podei, Abb. 15, 1a-3c, Abb. 16/1; Tafel 56/1-3, 8, 9a-9b, 11a/11b, 4; Tafel 57, 5-6; Paul 1992.

¹²⁰ Paul 1981, Abb. 16/1-5; 1992, p. 104-106, Pl. LII/2-3.

multe locuințe de suprafață cu platforme de lemn acoperite cu lut¹²¹, asemănătoare celei de la Ampoița. Subliniem prezența masivă a ceramicii pictate, de buna calitate, tipică acestor manifestări culturale, cu forme consacrate (străchini, castroane, vase suport etc.) și întrebuintări casnice definite deja. Identificarea dălțiței și a inelului de buclă de cupru sunt, de asemenea, o prezență normală în cadrul acestei culturi și a acestei faze.

Analiza C14 s-a efectuat pe prelevări de os animal de mari dimensiuni recoltate din locuința Petrești L2, complex ce l-am considerat ca fiind cel mai sigur pentru datarea locuirii de la Ampoița-*La Pietri*. Calibrarea rezultatelor s-a efectuat în OxCal¹²² și a furnizat următoarele rezultate pentru Poz-5.8217: 4.169–4.127 calBC(1σ), și 4.234–4.037 calBC(2σ), iar pentru Poz-5.9131: 4.270BC–4.229 calBC(1σ), 4.332–4.223 calBC(2σ). Astfel, modelarea datelor C14 de la Ampoița, ne indică un moment cronologic în jurul anului **4.250 calBC** pentru faza finală a culturii Petrești.

Locuirea Herculane de la Ampoița este de asemenea tipică pentru acest orizont cultural. Se înscrie în apetența acestor comunități pentru locuirea în această fază (Herculane II) a zonelor piemontane sau a cheilor calcaroase și peșterilor¹²³. Locuirea Herculane de la Ampoița este evidențiată doar printr-un strat de cultură, nefiind surprinse complexe. Ceramica Herculane ne dezvăluie, două „rădăcini” principale, ce dau amprenta generală a epocii post Petrești în arealul intracarpatic și anume: **elementele sudice** transferate în decursul timpului sub forma vaselor lustruite „metalic”, ornamentate prin pictura cu grafit, caneluri (acestea pot sugera și existența contactelor cu comunități de tip Cernavodă timpurii sau Renie II) și tipicele toarte pastilate și **elementele vestice** date de prezența oalelor de lapte ornamentate unele dintre ele cu impresiunile circulare, organizate complex. Nu se atinge însă punctul de evoluție Bodrogkeresztúr B, al ornamentelor de tip Furchenstich vechi, dar este atins orizontul post Tiszapolgár final și probabil Bodrogkeresztúr timpurii și influențe de tip Decea Mureșului, caracteristice unui orizont teoretic Herculane IIa sau timpurii. Aceste „*amestecuri materiale*” caracterizează cel mai probabil orizontul Herculane și perioada delimitată de anii 4.250-3.800 calBC.

La Ampoița am constatat că între locuirea Petrești și orizontul Herculane II a existat o cezură, în sensul că în momentul venirii comunității Herculane II, comunitatea Petrești își încheiase deja existența. Același lucru îl înțelegem și în cazul locuirii de la Cheile Turzii¹²⁴. Între finalul culturii Petrești și Orizontul Herculane II, semnalat la Ampoița și la Cheile Turzii, credem ca au activat în zonă, în sensul larg al cuvântului, comunități Tiszapolgár târzii cum au fost cele de la Deva-*Ciangăi* și Șeușa-*Gorgan*, împreună sau în paralel cu purtătorii comunităților Decea Mureșului.

Credem că aceste comunități, plasate la un orizont de timp post Petrești, controlau în epocă perimetrele piemontane și posibil spălau și prelucrau aur aluvionar alături de ocupațiile necesare subzistenței. Intrarea pe valea îngustă a Ampoiței, străjuită de cele 3 klippe de calcar, a fost o perioadă de timp sub observația acestor comunități.

CAPITOLUL V. LOCUIREA ENEOLITICĂ DE LA ȘEUȘA-GORGAN¹²⁵

Deasupra teraselor, pe stânga Mureșului, se înlanțuie o serie de culmi prelungi, de dimensiuni variabile, ce fac parte din nivelul de eroziune inferior al Podișului Secașelor. Acestea se continuă spre est cu dealurile înscrise în nivelul de eroziune superior al Podișului Secașelor (numit nivelul Visa de Gr. Posea) cuprins între 440 și 550 m și atinge în *Gruiu Cetății* 440 m, la *Măgura Străjii* 548 m, iar la *Gorgan* 463 m – punctul de interes pentru cercetările noastre. Din

¹²¹ Paul 1992, p. 26, Pl. V/3-4.

¹²² <http://www.14c.uni-erlangen.de/en/auftrag/erlaeuterung.html>.

¹²³ Precum la Cheile Turzii, Cheile Ampoiței-*Colțul Caprei*, Cerișor-*Cauce*, Baile Herculane-*Peștera Hoșilor*, Merești, Nandru-*Peștera Curată* și *Peștera Spurcată* etc.

¹²⁴ Lazarovici, Lazarovici 2013

¹²⁵ O parte din acest capitol prezintă datele publicate preliminar de M. Ciută, A. Gligor în perioada 2001-2006. De asemenea, prezintă descoperirile recente din situl *Gorgan* publicate de M. Ciută și A. Marc în perioada 2010-2012.

punct de vedere geomorfologic, măgura *Gorgan* aparține zonei de contact dintre rama vestică a Podișului Secașelor și valea Mureșului, ce se prezintă în acest sector sub forma unui culoar larg.

Cercetarea arheologică propriu-zisă s-a desfășurat pe parcursul mai multor campanii începând cu anul 2000 și a beneficiat de fonduri din partea Ministerului Educației și Cercetării prin Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia și l-a avut ca responsabil științific pe M. Ciută, subsemnatul fiind membru în colectivul de cercetare. În lucrarea de față o să prezentăm rezultatele obținute în campaniile arheologice de teren din anii 2000-2002, la care am participat și ipotezele de lucru publicate preliminar împreună cu M. Ciută¹²⁶. Vom face, de asemenea, recurs la publicațiile recente referitoare la situl *Gorgan* și problematica generală a comunităților de tip Decea Murelului¹²⁷ și vom expune opinia actuală asupra acestor evenimente. Dat fiind tema aprofundată pentru întocmirea lucrării de doctorat, ne vom limita la prezentarea exclusivă a datelor referitoare la locuirea eneolitică de către comunitățile Decea Mureșului¹²⁸.

O primă fază a abordării sitului s-a petrecut în primăvara anului 2000 și a constat în efectuarea unui sondaj de informare stratigrafică, notat SI/2000, cu dimensiunile de 5 x 2 m, orientare NE-SV și dispunere de 11,40 m spre SE de borna topografică, menționată la începutul prezentării. În baza acestor rezultate, a urmat o a doua fază a campaniei anului 2000, desfășurată în toamna aceluiași an. Prin deschiderea unei suprafețe adiacente capătului nord-vestic al S I/2000 (cu păstrarea unui martor de 30 cm), s-a urmărit, ca principal obiectiv, dezvelirea integrală a unei locuințe Coțofeni (notată L1/2000) surprinsă în sondajul inițial¹²⁹. S-a deschis apoi o suprafață, notată S II/2000, cu dimensiunile de 8 x 4 m, perpendiculară pe direcția SI/2000, având orientarea NE-SV. Această unitate de cercetare a pus în evidență locuința de suprafață Coțofeni L1/2000, dar a surprins în nivelul inferior și o inedită structură dreptunghiulară, realizată din chirpici, notată C1/2000. Aceasta se prezenta sub forma unei albii cu marginile ridicate sub formă de gardină ce avea, pe una dintre laturile scurte, râșnițe folosite, în poziție primară, precum și vase întregi și întregibile, de asemenea, în poziție primară. În vederea cercetării integrale și a păstrării acestei structuri în contextul general al complexului arheologic din care făcea parte, s-a hotărât conservarea *in situ* a acestei structuri în vederea dezvelirii într-o campanie viitoare¹³⁰.

Ca urmare a rezultatelor încurajatoare din anul 2000, în anul 2001 au fost reluate cercetările de la Șeușa-*Gorgan* sub coordonarea M. Ciută. Ca strategie de abordare a sitului, s-a avut în vedere continuarea cercetărilor în unitățile practicate în anul anterior, anume SI/2000 care va fi redenumită convențional SI/2000-2001 și a dezvelirii integrale a complexului C1/2000-2001, ce conținea amenajarea rectangulară cu funcționalitate, probabil cultică (altar-grânar), aparținând locuirii eneolitice Decea Mureșului¹³¹. În paralel, s-a deschis o nouă suprafață (SIII/2001), cu dimensiunile de 8 x 4 m, în continuarea, spre NNE a SII/2000, cu un martor de 50 cm între ele, în scopul dezvelirii complexelor parțial surprinse anterior. Situația stratigrafică a fost similară cu cea din SII/2000, stratul de cultura eneolitic Decea Mureșului fiind unitar ca grosime și cuprinzând un singur nivel de locuire, marcată îndeosebi de complexul C1/2000¹³².

În scopul dezvelirii integrale a locuințelor și complexelor, s-a deschis o nouă suprafață pe latura lungă de sud-est, între S III/2001 și S VI/2001, cu un martor de 50 cm între cele două unități de cercetare. Astfel, secțiunea VI/2001 a devenit un trapez (S VI/bis/2001-2002) cu laturile de 10 x 4,35 x 6,50 x 10,50 m¹³³.

¹²⁶ Ciută, Gligor 2001, 2002, 2003, 2006.

¹²⁷ Ciugudean 1978; Dodd-Oprițescu 1978; 1980; Mantu 1998; Luca 1999; Govedarica 2004; Mazăre 2007; Ciută, Marc 2010; Gogâltan, Ignat 2011; Ciută, Marc 2012 etc.

¹²⁸ Ciută, Gligor 2001, 2002, 2003, 2006.

¹²⁹ Ciută, Gligor 2001, 2002, 2003, 2006.

¹³⁰ Ciută, Gligor 2001, 2002, 2003, 2006.

¹³¹ Ciută, Gligor 2001, 2002, 2003, 2006.

¹³² Ciută, Gligor 2001, 2002, 2003, 2006.

¹³³ Ciută, Gligor 2001, 2002, 2003, 2006.

În anul 2002¹³⁴, cercetarea arheologică a avut drept obiectiv concentrarea exclusiv asupra suprafeței SVI bis/2001, devenită suprafața SVI bis/2001-2002 (Pl. 128-129). Sub nivelul Coțofeni, în cadrul carourilor 3-4-8-9 (în jumătatea nord-vestică a suprafeței VI/bis), la adâncimea de aproximativ 1,70-1,80 m, s-a conturat o locuință de suprafață aparținând culturii Decea Mureșului (notată C2/2002), de formă relativ rectangulară caracterizată printr-o aglomerare de vase ceramice de diferite dimensiuni, sparte pe loc, urme de pereți din chirpic prabușit, în exteriorul căreia s-a conturat o vatră amenajată, cu o grosime de aproximativ 4 cm¹³⁵. În complex, precum și în imediata sa apropiere, au fost descoperite râșnițe și fragmente de râșnițe, precum și zdrobitoare din piatră și vase ceramice întregi și întregibile¹³⁶.

După campania anului 2002, cercetarea sitului Șeușa-*Gorgan* a fost continuată de colectivul coordonat de M. Ciută cu rezultate importante pentru înțelegerea eneoliticului final din Transilvania¹³⁷, din care vom prezenta ceramica de tip "C", descoperită în campania anului 2002 și publicată ulterior de colegi împreună cu elemente estice de tipul scoicii *Unio*¹³⁸.

Dacă în momentul publicării rapoartelor preliminare atribuiam această locuire culturii Tiszapolgár¹³⁹, ulterior, pe măsura înțelegerii noilor realități, nuanțăm acest punct de vedere, utilizând, cu titlu de ipoteză, termenul Tiszapolgár-Decea Mureșului¹⁴⁰, pentru ca în studiile recente M. Ciută să o atribuie culturii sau grupului Decea Mureșului¹⁴¹, așa cum este aceasta cunoscută¹⁴². Elementul definitoriu al culturii materiale de la *Gorgan* credem că este **pasta ceramică** – aceasta este diferită chiar și de manifestările târzii Tiszapolgár, cum sunt exemplele de la *Aiud-Microraiion III*¹⁴³, *Deva-Ciangăi*¹⁴⁴ sau timpurii Bodrogkeresztúr de la *Pecica-Forgaci*¹⁴⁵. Strachinile de mici dimensiuni, au un aspect cenușiu și pasta făinoasă, ornamentele circulare imprimate sau aplicațiile conice țuguiate sunt elemente de cultură materială descoperite la *Gorgan* cu similitudinile cele mai apropiate în manifestările culturale Decea Mureșului¹⁴⁶. Elementele specifice Tiszapolgár de la Șeușa-*Gorgan*, cum ar fi unele forme de vase sau de decor (cupa cu picior), le vedem în momentul de față cel mult ca elemente de fond, într-un mediu geografic și cultural controlat anterior de comunitățile Tiszapolgár¹⁴⁷ sau reminiscente ale acestor elemente peste care se așează purtătorii culturii Decea Mureșului.

Credem că locuirea de la *Gorgan* se situează la un nivel cronologic post *Deva-Ciangăi*, sincron cu stingerea fazei Tiszapolgár B¹⁴⁸. Materialele prezintă însă și elemente Bodrogkeresztúr timpuriu cum au fost surprinse sporadic la *Pecica-Forgaci*, de tipul benzilor și „V”-urilor realizate din impresiuni circulare, dar fără hașuri din incizii înguste.

Prin studierea materialelor furnizate de complexele eneolitice de la Șeușa-*Gorgan* (C1/2000-2001 și C2/2002), susținem ideea că acestea aparțin culturii Decea Mureșului, factura și formele vaselor ceramice dovedind un aspect individualizat de cel al produselor similare din aria Tiszapolgár. Poziția geografică periferică a așezării de la *Gorgan* și posibilitatea producerii

¹³⁴ La această campanie de cercetări am luat parte cu intermitențe.

¹³⁵ Ciută, Gligor 2003; Ciută, Gligor 2006.

¹³⁶ Ciută, Gligor 2003; Ciută, Gligor 2006.

¹³⁷ Ciută, Marc 2010; Ciută, Marc 2012.

¹³⁸ Ciută, Marc 2010; Ciută, Marc 2012.

¹³⁹ Ciută, Gligor 2001, Ciută, Gligor 2002, Ciută, Gligor 2003; Ciută *et alii* 2001.

¹⁴⁰ Ciută, Gligor 2006, p. 275, la acel moment pledând pentru plasarea la finalul fazei B a culturii Tiszapolgár.

¹⁴¹ Ciută *et alii* 2006, pp. 355-356; Ciută *et alii* 2007; Ciută *et alii* 2008; Ciută *et alii* 2009; Ciută *et alii* 2010; Ciută *et alii* 2011; Ciută 2009; Ciută, Marc 2010; Ciută, Marc 2012.

¹⁴² Există un consens printre specialiștii români în atribuirea ei eneoliticului sau epocii cuprului, undeva la vremea manifestărilor Tiszapolgár târzii-Bodrogkeresztúr timpuriu (Roman 1971, pp. 113-114; Roman 1976, Roman 1986; Dodd-Oprițescu 1978; Lazarovici 1983; Ciugudean 1998; Luca 1999; Lazarovici, Lazarovici 2007, pp. 296-307; Diaconescu 2009, pp. 259-260), cf. Gogâltan, Ignat 2011, p. 21 cu bibliografia aferentă.

¹⁴³ Ciugudean 1978.

¹⁴⁴ Flocă 1950, așezarea eneolitică de la *Deva-Ciangăi*.

¹⁴⁵ Luca 1999.

¹⁴⁶ Govedarica 2004.

¹⁴⁷ Diaconescu 2009, p. 259, nota 891.

¹⁴⁸ Flocă 1950, Pl. I/1-6; II/1-5; III/1-2.

unor fenomene de mixtură culturală, pe fondul eneolitic transilvănean anterior și contemporan, pledează în această direcție. Locuirea eneolitică de la Șeușa-*Gorgan* nu atinge însă faza de evoluție spre cultura Bodrogkeresztúr, ci doar unele comune cu Tiszalógár târziu. Cercetarea a cel puțin încă unei așezări sincrone cu cea de la Șeușa-*Gorgan*, cu elemente etnice similare va putea clarifica corectitudinea acestor atribuiri.

Trebuie notat și faptul că în stratul de cultură Decea Mureșului a fost descoperit un fragment ceramic tipic orizontului Herculan al toartelor pastilate¹⁴⁹. Acest lucru este, de fapt, firesc și susține teoria contactelor culturale pe spații largi și existența acestei „mode” la nivelul cronologic al sfârșitului culturii Tiszapolgár cu contacte Decea Mureșului. Prezența acestor expresii de cultură materială în zonă este de asemenea cunoscută în așezările apropiate din mediu Petrești târziu, cum ar fi cea de la *Groapa Galbenă* sau *Ampoița-La Pietri*. Situl *Gorgan* prezintă elementele generale ce le regăsim în mediul cultural Herculan I timpuriu¹⁵⁰.

Cultura materială a acestei comunități trădează contactele Tiszapolgár târziu și elementele caracteristice ceramicii Decea Mureșului, completate de ornamentica sărăcăcioasă caracteristică momentului și arealului. Fragmentul de toartă pastilată descoperit în strat precum și ceramica Cucuteni „C” descoperită în C2/2001/2002 poziționează această așezare la nivel Cucuteni A târziu probabil A-B, Tiszapolgár târziu, Herculan I în Transilvania. Analizând descoperirile caracteristice din împrejurimi, vedem că elementele de la *Deva-Ciangăi* sau *Pecica-Forgaci* alături de elementele Decea Mureșului caracterizează spiritul acestor vremuri subliniate de contacte de schimb și întrepătrunderi culturale.

În Transilvania, aceste interferențe culturale sunt înregistrate ulterior necropolei de la Decea Mureșului, printr-o serie de descoperiri de sceptre și măciuci cvadrilobate și acum prin așezarea de la Șeușa-*Gorgan*, dar și prin contacte și schimburi cu lumea sudică. Apariția unor fragmente ceramice de tip „C” în aria Ariușd, la Leț și la Șeușa-*Gorgan*, sugerează că interiorul arcului carpatic nu a rămas neafectat de contactele cu comunitățile estice¹⁵¹.

În ceea ce privește ceramica de tip „C”, cunoscută și sub numele de „ceramica șnurată”, „decorată cu șnur fals” sau „cu decor șnurat”¹⁵², a suscitat permanent interesul arheologilor și a ridicat o serie de probleme legate de interpretarea originii sau a evoluției¹⁵³. Atenția și semnificația acordată ceramicii ornamentate cu impresiuni cu șnur este bine cunoscută în cadrul problematicii fenomenelor culturale situate la sfârșitul eneoliticului clasic, fiind puse în legătură cu așa numitul proces al indo-europenizării¹⁵⁴. Majoritatea cercetătorilor acceptă faptul că acest tip de ceramică apare timpuriu în cadrul locuirilor culturii Cucuteni, încă din **faza A3**¹⁵⁵, nefiind exclusă posibilitatea apariției chiar mai timpurii de această etapă¹⁵⁶. Din studiul mai multor stațiuni în care a apărut acest tip de ceramică, s-a constatat însă că decorul cu șnurul nu apare decât în așezările de fază Cucuteni A-B și B, decorul cu alveole, striuri și incizii orizontale sau în valuri fiind considerat anterior, mai vechi, specific etapelor A3 și A4¹⁵⁷.

Vasul de tip „Cucuteni C”, descoperit în locuința C2/2002-2003 de la Șeușa-*Gorgan*, reprezintă, alături de materialele prezentate, la care se adaugă și descoperiri mai vechi¹⁵⁸, piese care ilustrează influențele unor grupuri de păstori nomazi din stepele pontice, care pornesc din

¹⁴⁹ Fragmentul de toartă pastilată a fost pus la dispoziția responsabilului de șantier.

¹⁵⁰ În stratul de cultură Decea Mureșului a fost descoperit și un fragment ceramic cu tipica toartă pastilată.

¹⁵¹ Roman 1973, p. 73.

¹⁵² Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁵³ Dodd-Oprîțescu 1980, pp. 547-557; Dodd-Oprîțescu 1981, pp. 511-528; Cucuș 1985, pp. 71-92 cu notele aferente; Dragomir 1982, pp. 422-429; Roman 1986, pp. 14-30; Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000, pp. 104-110; Diaconescu 2009; Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁵⁴ Asupra istoricului cercetărilor și a polemicilor vezi: Dodd-Oprîțescu 1980, p. 547-557; Roman 1986, p. 14-30, Ciută, Marc 2012, p. 26.

¹⁵⁵ Dodd-Oprîțescu 1980, pp. 547-557; Dodd-Oprîțescu 1981, pp. 511-528; Cucuș 1985, pp. 63-92; Dragomir 1982, pp. 422-429; Roman 1986, pp. 14-30; Marinescu *et alii* 2000, pp. 104-110; Lazarovici 2010, pp. 129-162; Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁵⁶ Dragomir 1982, p. 426. Cucuș 1985, p. 63. Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁵⁷ Dragomir 1982, p. 426; Ciută, Marc 2012, p. 26.

¹⁵⁸ Ciugudean 1998, p. 32, cu bibliografia; Gogâltan, Ignat 2011; Ciută, Marc 2010, 2012.

aria complexului cultural Sredni Stog, evoluează spre vest pe direcții încă insuficient de bine documentate arheologic și se infiltrează în spațiul intracarpatic transilvănean, la un orizont post-Petrești¹⁵⁹, contemporan cu sfârșitul evoluției culturii Tiszapolgár - cu ale cărei elemente din extrema estică intră de altfel în contact-, inserându-se, sub forma unor enclave ce evoluează, probabil, până la apariția fenomenului cultural al Bodrogkeresztúr¹⁶⁰.

Prezența ceramicii "C" într-o așezare Decea Mureșului, în Transilvania¹⁶¹, la o distanță de cca. 300 de km de cea mai apropiată așezare cu descoperiri similare din arealul Cucuteni, clarifică, dintr-un anumit punct de vedere, poziția cultural-cronologică a așezării eneolitice de aici, în sensul precizării poziției post Tiszapolgár și ante Bodrogkeresztur, respectiv în scurtul interval definit de cultura Decea Mureșului¹⁶². Nu este mai puțin adevărat că, în arealul cultural Cucuteni-Tripolie (etapa finală A4 și faza AB), mult mai bine cercetat, au fost surprinse frecvent importuri Tiszapolgár târzii și/sau Bodrogkeresztúr¹⁶³.

Pentru Transilvania, s-a considerat că necropola de la Decea Mureșului marchează primul moment ce atestă existența unui contact între acest spațiu și comunități cu o origine nord-pontică¹⁶⁴. Acest eveniment trebuie să se fi petrecut cândva pe la 4.300-4.200 BC, așa cum sugerează data C14 recoltată din mormântul M12 de la Decea Mureșului, ce indică data KIA-368: 55380±40 BP, adică **4.237 calBC**¹⁶⁵.

Locuirea Decea Mureșului de la *Gorgan* se situează cel mai probabil ulterior momentului înmormântării din necropola eponimă, deci conform modelărilor datelor C14 la un palier mai recent decât înmormântările de la Căinar și Giurgiulești (Rep. Moldova) aparținând culturii Suvorovo-Novodanilovka.

Recent, pe baza datelor C14 de la Decea Mureșului, ele pot fi plasate între **4.300-4.200 BC**, fiind astfel contemporane cu perioada Cucuteni A2/3-Tripolie B1¹⁶⁶. Privind tabelul cronologiei absolute a eneoliticului românesc și a corespondențelor culturale¹⁶⁷, constatăm faptul că faza Sredni Stog II corespunde fazei Cucuteni A-B în Moldova, care, la rândul ei, corespunde, parțial, în Transilvania, secvenței cronologice cuprinse între sfârșitul culturii Petrești și evoluției finale Tiszapolgár, în preajma atingerii etapei de mixtură spre cultura Bodrogkeresztúr. Se confirmă astfel, încă odată, poziția cronologică, și culturală, a primelor depuneri eneolitice de la Șeușa-*Gorgan*. Ar fi astfel vorba din punct de vedere cronologic de orizontul de timp caracterizat de sintagma „faza de tranziție de la cultura Tiszapolgár către cultura Bodrogkeresztúr”. Acest moment a fost paralelizat din punct de vedere cultural conform următoarei serii cronologice:

- **Decea Mureșului - Sredni Stog II¹⁶⁸ - Tripolie B/I-B/II - Cucuteni A-B¹⁶⁹ - Cucuteni "C" - Herculane I.**

¹⁵⁹ Dodd-Oprițescu 1980, p. 556; Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁶⁰ Luca 1999; Luca 1999a; Ciută, Marc 2012, p. 31.

¹⁶¹ Vulpe 2008, pp. 23-28. Al. Vulpe propune o discuție centrată asupra posibilităților arheologiei de a demonstra fenomenul migratoriu. Scopul primordial al articolului său este de a introduce o rețineră în utilizarea procesului de migrație în argumentarea unor teorii. Pentru aceasta, Al. Vulpe aduce exemplul răspândirii limbilor indo-europene, spunând că o mișcare de populație de asemenea dimensiuni, în epoca cuprului și epoca bronzului, pentru un arheolog cu spirit critic este greu de acceptat. În opinia cercetătorului bucureștean, trebuie să analizăm în ce măsură migrația unor artefacte poate să contribuie la consolidarea unor teorii asupra unor mari mișcări de populație și în ce măsură alți factori, economici și sociali, pot să pună la îndoială aceste presupuse mișcări de populație. Acesta consideră că prezența unor artefacte pe un teritoriu poate fi explicată prin schimburi sau comerț, ceea ce ne arată o migrație a artefactelor și nicidecum o migrație a unei populații.

¹⁶² Luca 1999; Luca 1999a; Ciută, Marc 2010, p. 22.

¹⁶³ Mantu 1998, pp. 126, 140-141 cu bibliografia aferentă; Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁶⁴ Dodd-Oprițescu 1978, pp. 87-97.

¹⁶⁵ Maxim 1999, p. 124; Govedarica 2004, pp. 72-73, Abb. 9, p. 263; Govedarica 2006, p. 418.

¹⁶⁶ Gogâltan, Ignat 2011, p. 24; Ciută, Marc 2012, p. 30.

¹⁶⁷ Mantu 1998, Fig. 51; Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁶⁸ Cucuș 1985, p. 72 nota 75 și urm; Ciută, Marc 2010, 2012.

¹⁶⁹ Cucuș 1985, p. 72; Ciută, Marc 2010, 2012.

- **Din punct de vedere cronologic, această perioadă ar fi cuprinsă între 4.300-4.200 calBC și corespunde debutului grupului Cernavodă I - Suvorovo (Sredni Stog II) și fazei Karanovo VI, Varna¹⁷⁰.**

Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3¹⁷¹

Cercetarea sistematică de la *Șeușa-Gorgan* oferă la rândul ei un context stratigrafic sigur și prelevarea artefactelor din complexe „închise” ce permit încadrarea cultural-cronologică pentru locuirea din acest sit. Locuirea măgurii *Gorgan* a început prin terasarea și amenajarea acesteia de către comunitatea de tip Decea Mureșului și se încheie cu o locuire târzie Coțofeni.

Prin analizarea materialelor furnizate de complexele Decea Mureșului¹⁷², considerăm că locuirea de la *Gorgan* se situează la un palier cronologic echivalent sfârșitului culturii Tiszapolgár, în preajma atingerii etapei de mixtură spre cultura Bodrogkeresztúr¹⁷³, la un nivel sincron orizontului Herculane I în Transilvania. Particularitățile ceramicii - formele și ornamentele¹⁷⁴ - vădesc contacte cu comunități Tiszapolgár, dar pasta și arderea, precum și străchinile de mici dimensiuni calotiforme își găsesc cele mai apropiate analogii în necropola de la Decea Mureșului¹⁷⁵.

Cercetarea relevă că așezarea Decea Mureșului de la *Gorgan* a avut un singur nivel de locuire, de scurtă durată, probabil marcat doar de o generație. Am cercetat două locuințe de suprafață aparținând acestei culturi, iar în una dintre acestea am surprins o amenajare rectangulară de lut, pe un „pat” de nuiele, cu gardină la extremități, așa numitul „altar-grânar”. Râșnițele, zdrobitoarele și frecătoarele de piatră descoperite în cele două complexe, denotă măcinarea gramineelor și stocarea acestora sau a făinei obținute în albia containerului denumit și „altar grânar”. Oasele de animale descoperite în cele două complexe sunt nesemnificative cantitativ și nu s-a putut determina dacă acestea au rezultat în urma creșterii animalelor sau din vânat¹⁷⁶.

Din punct de vedere al ocupațiilor cotidiene și al practicilor magico-religioase, vechii locuitori ai *Gorganului* vădesc orientări agrare, tributare fondului eneolitic „local”, care, dacă se dovedește și prin alte descoperiri, vor permite definirea modului în care au evoluat comunitățile Decea Mureșului în spațiul transilvănean. Până acum, prin descoperirea necropolei eponime, se marca strict momentul existenței și al îngropării unei comunități alogene în spațiul dominat anterior de comunitățile agrare, eneolitice. Prin această descoperire, suntem în măsură să facem o primă caracterizare a evoluției acestei comunități în timp, ce se pare că păstrează contacte cu comunitățile din est - vezi ceramica de tip „C”, intră în zona de contact cu comunitățile locale - vezi ceramica de factură Tiszapolgár târzie și toarte pastilate - și împrumută din modul de viață și economia fondului eneolitic local - vezi râșnițele, vasele de mari dimensiuni pentru păstrarea produselor agricole sau „albia” pentru măcinarea gramineelor¹⁷⁷.

Locuințele sunt de formă rectangulară, de dimensiuni mici-medii, pe structură ușoară de lemn. Locația este în apropierea surselor de apă, dar nu pe terasele râurilor ci în apropierea acestora, într-un punct cu vizibilitate asupra întregii văi a Mureșului mijlociu, aspect ce sugerează unde ar trebui poate căutate aceste comunități. Prin poziția acestei locuiri înțelegem o perioadă în care comunitățile umane se observă între ele, comunică poate prin elemente de vizibilitate, au nevoie să controleze zona pe care o utilizează. Probabil că au un mod de viață seminomad, pe distanțe scurte, dominat de un pastoralism incipient și agricultură. Migrațiile sunt

¹⁷⁰ Mantu 1998, Fig. 51, Ciută, Marc 2012, p. 29.

¹⁷¹ Propunerea noastră asupra evoluției culturale și a sincronismelor culturale.

¹⁷² Ciută, Gligor 2003.

¹⁷³ Elementele Bodrogkeresztúr sunt sugerate de prezența șirurilor de impresiuni circulare dispuse oblic și sub forma de V, cum sunt și cele de la Deva-*Ciangăi* sau Pecica-*Forgaci*, dar fără elementele incizate.

¹⁷⁴ Vezi de exemplu cupa cu picior perforat, ornamentată cu impresiuni circulare (Pl. 143/1, 1a).

¹⁷⁵ Govedarica 2002, 2004, 2006.

¹⁷⁶ Beldiman *et alii* 2005.

¹⁷⁷ „Altarul-grânar” sugerează și posibile valențe cultice asociate mișcării astrelor (soarelui), unde să fi fost aduse ofrande.

lente în această perioadă relativ pașnică, dar pe un fond general de insecuritate, generat poate chiar de apariția primară a grupului înmormântat la Decea Mureșului.

Prin descoperirile de la Șeușa-*Gorgan*, se poate nuanța tabloul intern referitor la evoluția în timp a grupului Decea Mureșului, posterior momentului jalonat de existența necropolei eponime. Grupul Decea Mureșului era văzut ca un aspect cultural independent, născut prin venirea unor grupuri umane din stepele nord-pontice, caracterizate de elemente de structură socială patriarhală - un grup individualist, economie pastorală, adică o enclavă în fondul eneolitic autohton¹⁷⁸. Se credea, datorită artefactelor de tipul cuțitelor lungi și măciucilor cvadrilobate, că au avut un impact violent asupra mediului local. Astfel, cea mai importantă ipoteză de lucru o constituie nuanțarea paradigmei în care era descris acest grup uman. Credem că aceste vechi realități trebuie reevaluate, dat fiind atât ocupațiile ce rezidă din descoperirile de la Șeușa-*Gorgan*, practicile cultice și contactele cel mai probabil pașnice, cu comunitățile învecinate, dând dovadă cel puțin în cadrul acestui sit de învățare și preluare, adică mai mult **de luat/de împrumutat**, decât **de dat/de impus**¹⁷⁹ noi modele de viață și sociale celor pe care i-au găsit în bazinul mijlociu al Mureșului. Populația înmormântată la Decea Mureșului era a unui grup sau poate a primului grup al comunității de tip Decea Mureșului, deci o populație alogenă. Comunitatea ce a locuit însă la Șeușa-*Gorgan* nu mai păstrează această autenticitate primară.

Se pare că aceste comunități au preluat aspecte ocupaționale de la comunitățile Tiszapolgár cu care au intrat în contact. Caracterul așezării Decea Mureșului de la Șeușa este mai apropiat de fondul eneolitic local, agrar decât de cel “*în mișcare*” al comunităților din zonele originare. Habitatul acestei culturi se poate descrie în momentul de față doar incipient, în baza acestei descoperiri prin ipotezele de lucru enunțate. Astfel, verigile de legătură spre est sunt date doar de descoperirile cu caracter funerar ale grupului **Suvorovo**. Descoperiri cu un conținut asemănător au fost identificate în centrul Transilvaniei la Decea Mureșului¹⁸⁰, la Feldioara¹⁸¹, în sud-estul Ungariei la Csongrád¹⁸², Căinar, Casimcea și Giurgiulești¹⁸³ și, mai recent, în Bulgaria (Gonova Mogila lângă Tergoviște)¹⁸⁴. Grupului înmormântărilor plane - denumit **Suvorovo** (4.500-4.200 cal BC)¹⁸⁵ după mormântul descoperit în Ucraina, unde un bărbat a fost înmormântat cu un sceptru de piatră în formă de **cap de cal** – nu i-a fost atribuită până acum nici o așezare.

Credem, în lumina cercetărilor de la Șeușa-*Gorgan*, că purtătorii culturii Decea Mureșului au fost **asimilați** din punct de vedere social de comunitățile eneolitice „*locale*” de tip Tiszapolgár târziu. Așadar, pentru o perioadă importantă de timp (4.250-3.800 BC), acest spațiu a fost încă controlat de comunitățile tributare mediului sudic și vestic de tip Bodrogkeresztúr-Herculane, cu schimburi și contacte timide încă cu mediul estic. Presupunem că aceste comunități (Decea) nu au evoluat pentru o perioadă lungă, deoarece, la scurt timp, devin tot mai pregnante manifestările de tip Bodrogkeresztúr și Herculane II. Dacă facem apel la data C14 din necropola de la Decea Mureșului și la cele aplicabile pentru manifestările culturale apropiate în timp și spațiu, vedem că probabil un moment incipient al prezenței acestei culturi în Transilvania poate fi marcat în jurul datei de **4.237 calBC** în necropola eponimă și nu la distanță lungă în timp la *Gorgan*, probabil o etapă finală a acestor comunități. Metalurgia cuprului, prin prelucrarea superioară a acestui metal – topoare cu brațele în cruce, șiraguri de mărgelă, dălțițe etc – era de asemenea cunoscută de aceste comunități, dovadă fiind dălțița descoperită în cuprinsul așezării *Gorgan*, precum și obiectele de cupru apărute în necropola eponimă de la Decea Mureșului. Nu

¹⁷⁸ Luca 1999b, p. 40.

¹⁷⁹ Elementele materiale difuzate de aceste comunități sunt caracterizate de prezența măciucilor cvadrilobate, a sceptrurilor și a cuțitelor de silex.

¹⁸⁰ Kovács 1932, pp. 89-101; Kovács 1944, pp. 3-20.

¹⁸¹ Dodd-Oprîtescu 1978.

¹⁸² Ecsedy 1979, p. 11-13 Ecsedy 1979, pp. 11-13.

¹⁸³ Bichbaev 2010; Anthony 2010, pp. 48, 29-57.

¹⁸⁴ Gogăltan, Ignat 2011, p. 21, Ciută, Marc 2012, p. 30.

¹⁸⁵ Anthony 2010, pp. 48, 29-57.

se poate înțelege însă în stadiul actual al cercetărilor dacă obiectele de cupru erau produse intern sau erau obținute prin schimb, cert fiind doar că erau apreciate.

Sunt necesare astfel cercetări complementare care să confirme modul de organizare și de viață al acestora, care, conform așezării de la Șeușa-*Gorgan*, se creionează diferit față de ceea ce se postula în baza descoperirilor funerare sau de sceptre și măciuci cvadrilobate. Agricultură și un anumit sedentarism pastoral se pare că au caracterizat evoluția acestor comunități, care la *Gorgan* se pare că reflectă o etapă recentă sau chiar finală a acestor comunități aflate în transformare. Astfel, credem că ne aflăm în fața unui nou proces de mixtură culturală, de coabitare, de preluare de elemente materiale de către aceste comunități, aflate în vecinătate. Această expresie materială este, probabil, dată de contactele socio-culturale ce caracterizează unitatea și în același timp diversitatea culturală a manifestărilor de tip Herculanee și a schimburilor existente între comunități pe spații largi¹⁸⁶.

În aceeași măsură, credem că grupul Decea Mureșului a dezvoltat o cronologie internă scurtă, terminându-și evoluția o dată cu apariția în zonă a culturii Bodrogkeresztúr, în faza clasică de dezvoltare¹⁸⁷.

CAPITOLUL VI. MANIFESTĂRI CULTURALE SPECIFICE ENEOLITICULUI FINAL ÎN SPAȚIUL INTRACARPATIC

VI. 1. Metalurgia cuprului și aurului. Impactul asupra transformării societății eneolitice

Evoluția comunităților eneolitice se leagă, conform unor cercetători, de exploatarea și prelucrarea cuprului din Carpații Orientali și Munții Apuseni, fiind organic legate de fenomenele ce cuprind Câmpia Tisei, Dunărea Mijlocie și de Jos și, mai departe, lumea sudică¹⁸⁸. Metalurgia cuprului a captat interesul a numeroși cercetători, care au abordat însă diferit acest domeniu, începând de la sursele de materie primă, prelucrare și tipologie, până la analizele fizico-chimice complexe¹⁸⁹.

Resursele naturale au fost exploatate pe parcursul întregii perioade a eneoliticului (în Munții Apuseni – cupru, silex; în Valea Someșului, Podișul Secașelor, Valea Mureșului – sarea; în Munții Orientali – cupru, silex, sare), fiind folosite aceleași drumuri cunoscute de milenii: Valea Someșului, Valea Mureșului, Valea Crișului Repede, Valea Oltului. Transilvania, bogată în zăcăminte de cupru, este renumită pentru numărul mare de obiecte din acest metal, descoperite izolat sau în depozite. Astfel, au fost atestate **179** de localități în care au fost amintite descoperiri de topoare, atribuite culturilor Petrești, Cucuteni-Ariușd, Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr¹⁹⁰.

În cercetările noastre am identificat trei obiecte de cupru, două găsite la Ampoța-*La Pietri* și una la Șeușa-*Gorgan*, prezentate în capitolele IV și V. Trăsătura acestei perioade o constituie nivelul superior al metalurgiei cuprului și al aurului¹⁹¹. Vom prezenta, în cele ce urmează, principalele caracteristici tehnologice și concluziile specialiștilor referitoare la această problematică.

1. Metalurgia cuprului

Schimbările cele mai spectaculoase în evoluția producției de metal, în regiunea balcano-carpatică, se produc datorită creșterii importanței economice a uneltelor din cupru prin intensificarea activității de producere și schimb a acestora. Este vorba de peste **4.000 de obiecte**

¹⁸⁶ Roman 1971; 1973; 1978.

¹⁸⁷ Luca 1999, pp. 44-45.

¹⁸⁸ Raczky 1988, pp. 32-51.

¹⁸⁹ Tylecote 1978; Beșliu *et alii* 1992; Jovanović 1995; Pernicka *et alii* 1997.

¹⁹⁰ Maxim 1999, p. 128.

¹⁹¹ Lazarovici, Lazarovici 2007.

de metal, un număr ce depășește cu mult cantitatea totală de descoperiri de metal de acest tip din zona anatoliană, pe întreaga perioadă a eneoliticului și epocii bronzului¹⁹².

În eneolitic, se dezvoltă puternic metalurgia balcano-carpatică, cu diferențierea a două regiuni: regiunea estică, mai puțin dezvoltată și cea vestică, cu un nivel avansat al tehnicilor metalurgice. Regiunea vestică cuprinde bazinul carpatic, Balcanii de nord și regiunea dintre Carpați și Nipru. Aceste frontiere sunt marcate de distribuția unei mari cantități de metal. Topoarele ciocan, topoarele cu brațe în cruce și topoarele-daltă sunt specifice întregii zone menționate. Regiunea estică cuprinde stepele și silvostepele din zona nord-pontică și regiunea Volgăi. Aici, uneltele de cupru sunt mai puține, în schimb obiectele de podoabă se întâlnesc într-o gamă foarte diversificată. Centrele de producție din zona vestică a regiunii au jucat un rol hotărâtor în inducerea progresului tehnic în cadrul arealului circumpontic¹⁹³.

În dezvoltarea zonei metalurgice circumpontice, Ryndina distinge două faze în evoluția tehnicilor de prelucrare a metalului. De interes este în cazul nostru **prima fază** corespunzătoare culturilor Gumelnița, Varna, Sălcuța I-III, Vinča-Pločnik II, Tiszapolgár, Lengyel III, Bogrogkeresztúr, Cucuteni-Tripolie A târziu și BI, în care numărul obiectelor de metal se ridică la peste **2.500** și reprezintă 60% din totalul descoperirilor de metal atribuite eneoliticului. Predomină obiectele ornamentate (60,6%), urmate de unelte de penetrare (23,9%) și piese grele de genul topoarelor și securilor (14,2%) și, în final, produse secundare (1,4%)¹⁹⁴.

N. V. Ryndina identifică, în continuare, 6 regiuni-centre productive pe care le denumește: regiunea Tisza-Transilvania, regiunea Dunării Mijlocii, regiunea Dunării de Jos, regiunea dintre Carpați și Nipru, regiunea nord-pontică și regiunea Volgăi Mijlocii. Fiecare regiune cuprinde centre cu o anumită specificitate a producției de metal. Zona Dunării de Jos s-a caracterizat printr-un nivel de producție și export ridicat, conform opiniei acestuia, materia primă și piesele de metal produse aici circulând pe arii largi, cu precădere în zona estică¹⁹⁵.

Spre sfârșitul eneoliticului se remarcă, prin exportul produselor, influența exercitată de regiunea Tisza-Transilvania asupra arealului dintre Carpați și Nipru, ipoteză susținută și de analizele chimice și de tipologia obiectelor importate din această zonă. Această fază se caracterizează prin stabilitatea producției de metal, îmbunătățirea tehnicilor de fabricație, demonstrate prin metode deosebit de elaborate de forjare a metalului la temperaturi apropiate de temperatura de topire 900-1.000⁰ C, metode deja standardizate pentru turnarea pieselor, practicându-se pre-încălzirea tiparelor din lut, presupuse a fi luat locul celor din piatră¹⁹⁶. Zona Transilvaniei, din regiunea-centrul de producție Tisza-Transilvania, prezintă specializarea în confecționarea uneltelor de mari dimensiuni, aici aplicându-se deopotrivă tehnicile de forjare și de turnare în forme. La finalul eneoliticului, piesa dominantă este toporul de tip Jászladány, deși continuă să supraviețuiască mai vechile tipuri de topoare, precum topoarele-ciocan de tip Handlová, Mezökerezsztos sau diferite tipuri de dălți și topoare plate. Cantitatea de metal în circulație este considerabilă, un singur topor de tip Mezökerezsztos cântărind 4 kilograme¹⁹⁷. Tipurile Jászladány, în contextul absenței descoperirilor de tipare, se pare că erau turnate în forme din două sau trei bucăți. Din acest punct de vedere, este un dezechilibru între numărul mare de obiecte de metal și așezările care ar fi putut produce aceste artefacte, fapt interpretat ca un indicator al semi-mobilității comunităților implicate în aceste procese¹⁹⁸. Topoarele-târnacop de tip Jászladány din România se află în arealul civilizațiilor Petrești, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Ariușd-Cucuteni și Sălcuța¹⁹⁹. Cele mai numeroase sunt în Transilvania și Banat și mai puține în Oltenia și nordul Moldovei. De asemenea, topoare de acest tip au fost

¹⁹² Ryndina 1998, p. 194.

¹⁹³ Ibidem

¹⁹⁴ Ryndina 1998, p. 194; Mareș 2002, pp. 174-175.

¹⁹⁵ Ryndina 1998, p. 194; Mareș 2002, pp. 174-175.

¹⁹⁶ Ryndina 1998, p. 194; Mareș 2002, pp. 174-175.

¹⁹⁷ Mareș 2002.

¹⁹⁸ Pernicka *et alii* 1997, p. 56.

¹⁹⁹ Vulpe 1973, p. 228, fig. 4; Vulpe 1975, p. 47, pl. 52, A.B., 53, A.

descoperite în Ungaria, Slovacia, Bulgaria (în partea de nord-vest), Serbia, Croația, vestul Ucrainei și Republica Moldova (un exemplar)²⁰⁰.

Harta distribuției metalului arată și o altă discrepanță: distribuția obiectelor de metal la finalul eneoliticului nu se extinde spre sud, în peninsula Balcanică sau spre vestul Anatoliei. Pe baza acestei observații, C. Renfrew a emis teoria independenței dezvoltării metalurgice din sud-estul Europei. Studiile cercetătorilor ruși, sârbi și bulgari vin să confirme ipoteza lui Renfrew. Mai mult, această metodă de abordare a problemei, în care s-a definit un centru metalurgic cu mai multe focare, demonstrează implicațiile culturale și istorice ale acestora. Particularitățile producției de metal din diferite regiuni, demonstrează continuitatea experienței tehnice, în aceste centre de producție, la nivelul eneoliticului, bronzului timpuriu și mijlociu. Toate acestea sunt realități incontestabile, care au făcut ca tehnica prelucrării metalului să reprezinte o ocupație diferită de agricultură și păstorit, ce a operat la nivelul comunității dar și la nivel inter-comunitar. Rutele pe care circulă metalul în eneolitic se întind uneori pe distanțe între 1.500-2.000 km, existând probabil deja, la acest palier cronologic, o rețea de schimb bine ramificată²⁰¹.

Cercetările recente asupra prelucrării aramei relevă faptul că în eneoliticul României a existat o metalurgie a cuprului exercitată de **meșteri specializați**, care au folosit atât procedee mecanice de elaborare (forjare, laminare, sudură, șlefuire, îndoire, perforare, gravare, ascuțire, călire, răsucire, posibil batere figurativă), cât și tehnicile de reducere, topire și turnare. Arheologic însă, până acum nu au fost identificate dovezi referitoare la topirea și turnarea cuprului în eneoliticul local²⁰².

I. Mareș distinge, astfel, două etape tehnologice ale prelucrării cuprului. **Prima etapă** a metalurgiei cuprului este marcată de momentul când în neolitic și eneoliticul timpuriu au fost folosite tehnicile mecanice prin batere de elaborare a pieselor de cupru nativ. Cantitatea mică a pieselor de cupru sugerează această etapă de “inițiere” în domeniul vechii metalurgii. **Etapa a doua** a metalurgiei cuprului se derulează o dată cu utilizarea tehnicilor de extracție a minereului, reducere, topire și turnare, alături de cele mecanice. Acesta crede că putem vorbi despre o adevărată metalurgie a cuprului, cu toate trăsăturile sale caracteristice, începând **din eneoliticul dezvoltat și eneoliticul final** în culturile Vinča-Gradac, Gumelnița, fazele A, B, Sălcuța fazele III, IV, Petrești fazele A-B, B, Tiszapolgár, fazele A, B, grupul Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr, fazele I, II, Cucuteni, fazele A, A-B, B²⁰³. Acesta este convins de faptul că topirea cuprului a fost în relație directă și interdependentă cu dezvoltarea cuptoarelor pentru arderea superioară a ceramicii. Este știut faptul că pentru topirea aramei este necesară obținerea temperaturii de **1.085⁰ C**, iar doar pentru reducerea minereului de circa 700-800⁰C²⁰⁴, legătura cu tehnicile de ardere a ceramicii în cuptoare fiind astfel evidentă²⁰⁵.

I. Mareș considera că mineritul, identificarea resurselor în sud-estul Europei (Balcani), era practicat de către o categorie de **“mineri profesioniști”** - care au exploatat pentru început zăcămintele native de aramă, de suprafață. Cercetările sistematice au reliefat, de asemenea, independența metalurgiei cuprului în Europa, din perioada eneoliticului, față de Orientul Apropiat și Anatolia, fără a exclude însă legăturile permanente dintre aceste zone, susținute de împrumuturile reciproce de tehnici.

Despre metalurgia cuprului, în adevăratul sens al cuvântului, putem discuta, așa cum remarca E. Sangmeister²⁰⁶, din momentul în care a fost obținut cuprul topit fie dintr-un minereu sulfuric sau oxidic, fie din minereu de cupru, iar acest lucru a fost posibil atunci când au existat premisele tehnice și anume temperaturi de peste 1.000⁰ C. Astfel, vedem că dezvoltarea metalurgiei aramei în S-E Europei a cunoscut o perioadă ascendentă începând din neolitic,

²⁰⁰ Mareș 2002, p. 113.

²⁰¹ Mareș 2002, p. 176.

²⁰² Mareș 2002.

²⁰³ Mareș 2002, p. 85.

²⁰⁴ Nestor 1954, p. 43; Nestor 1995, p. 2; Vulpe 1973, p. 218; Vulpe 1976, p. 134.

²⁰⁵ Berciu 1967, p. 203; Renfrew 1969, p. 36; Vulpe 1973, p. 217; Vulpe 1976, p. 135; Pares 2002, p. 85.

²⁰⁶ Sangmeister 1975, p. 297.

maximul fiind atins în eneoliticul dezvoltat și final, în cadrul civilizațiilor Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI, Varna, Vinča-Pločnik, Krivodol-Sălcuța-Bubanj-Hum Ia, Petrești, Tiszapolgár, grupul cultural Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr, Cucuteni-Tripolie, Cernavoda I. În etapa următoare constatăm, însă, o scădere bruscă a producției obiectelor de aramă și dispariția unor tipuri de obiecte din eneoliticul dezvoltat și final – topoarele cu brațe în cruce²⁰⁷.

2. *Metalurgia aurului*

Zona discutată în lucrarea noastră era în preistorie mai bine împădurită, dominată de terasele largi ale râurilor, propice pentru agricultură și alimentată de râurile Mureș Ampoi, Arieș, ce au condus probabil spre **sursele de aur**. Aceste resurse minerale au putut fi exploatare în preistorie în două feluri. **În primul rând**, din albia râurilor se putea recupera aurul aluvionar care se prezenta sub formă de paiete, fără o concentrare gravitațională sau sub formă de granule cu dimensiuni reduse ce puteau fi separate cu ajutorul „șaitrocului”, obținându-se astfel un concentrat de „praf” aurifer sau pepite vizibile cu ochiul liber. Studiile mineralogice și arheometrice au demonstrat că așa numitul aur aluvionar sau aur secundar este de fapt reprezentat printr-un aliaj natural Au-Ag, denumit *electrum*²⁰⁸. Transportul așa numitului aur aluvionar de ape și rezidența îndelungată în formațiunile geologice tributare cursurilor de ape (paleoalbiile râurilor, terase, lunci) contribuie la îmbogățirea sa în elementul chimic Au și la reducerea conținutului de Ag, astfel încât aurul aluvionar se caracterizează prin conținuturi de Au ce pot fi extrem de ridicate (peste 90% procente de greutate)²⁰⁹. Merită să reamintim că la Cheile Turzii erau practicate principalele etape operaționale ale procedeele tehnologice necesare pentru a produce local bijuterii complexe, iar albia Arieșului, cunoscută pentru caracterul aurifer pronunțat, era foarte aproape²¹⁰.

Apoi, **în al doilea rând**, în conformitate cu rezultatele recente din domeniul arheologiei miniere, zăcămintele primare de aur se pare că au fost identificate și au început să fie exploatare prin excavații la suprafață din perioada situată la limita dintre mileniile al IV-lea și al III-lea BC (spre exemplu la Sakdrissi, Georgia²¹¹) și au luat avânt în mileniile al III-lea și al II-lea BC, cum este cazul în „*Deșertul de Est*”, Egipt²¹². Prin analogie cu aceste rezultate, putem opina că este posibil ca, pornind de la aurul aluvionar, anumiți inițiați în această îndeletnicire extraordinară a vremii să fi urcat pe cursurile de ape până la aflorimentul zăcămintelor primare, adică la zonele sursă, în care aurul nativ *aflora* la suprafață și putea fi identificat de către persoanele cu o anumită experiență²¹³.

Comparativ cu epocile precedente, în această perioadă a eneoliticului Transilvaniei – ilustrat de culturile Petrești B, Tiszapolgár, Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr, Herculan - metalurgia cuprului și aurului atinge, din punct de vedere tehnologic, cel mai înalt nivel de dezvoltare²¹⁴. Transilvania, se pare că joacă un rol deosebit în acest sens, alături de alte zone bine cunoscute în prelucrarea metalelor²¹⁵. Subliniem în cazul uneltelor de cupru și a produselor de podoabă din aur, faptul că principala caracteristică a acestora ne sugerează mobilitatea și dinamismul comunităților prezentate. Vedem, de asemenea, că numitorul comun al producerii și folosirii acestor unelte, arme și podoabe este doar perioada și spațiul nu și apartenența culturală, fiind bunuri comune unui mediu larg de utilizare, ce, probabil, nu întâmplător se substituie atât ca timp cât și ca teritoriu cu ceea ce se identifică prin orizontul Herculan. Identificarea zonelor

²⁰⁷ Mareș 2002, pp. 345-346, terminologia autorului.

²⁰⁸ Hauptmann, 2005.

²⁰⁹ Hauptmann, 2005.

²¹⁰ Lazarovici, Lazarovici 2013, cu bibliografia. Vezi capitol III. 6.

²¹¹ Hauptmann 2005.

²¹² Klemm *et alii* 2001.

²¹³ Trebuie menționat însă că în zona de care ne ocupăm nu sunt semnalate evidențe arheologice nici în ceea ce privește prima și nici în ceea ce privește a doua posibilitate de obținere a aurului în preistorie, ci abia mai târziu. Este de asemenea probabil că exploatăările ulterioare le-au distrus pe cele inițiale.

²¹⁴ Lazarovici, Lazarovici 2007, pp. 24-27, 269-282.

²¹⁵ Serbia, Bulgaria, cu dovezi palpabile în ceea ce privește extragerea și prelucrarea acestor minereuri.

de exploatare și prelucrarea acestor materii prime rămâne încă un deziderat al cercetării pentru zona și perioada studiată. Se resimte nevoia unei școli de arheologie montanistică, inexistentă în România, deși se consideră că zona Carpaților reprezintă un centru atât de extragere a cuprului și aurului nativ cât și de prelucrare și producere a acestor unelte și podoabe²¹⁶.

Eneoliticul final a fost marcat, în primul rând, de o diferențiere socială – la nivelul persoanei - din ce în ce mai pronunțată. Acest aspect este sesizat în cazul mormintelor cu inventar bogat și obiecte ce subliniază poziția socială. Elocvente sunt descoperirile din necropola eneolitică de la Varna unde au fost descoperite peste 3.000 kg. obiecte de aur²¹⁷. Toate acestea demonstrează ideea folosirii acestor piese ca semne de prestigiu, fie că este vorba de un cenotaf, fie că este o depunere rituală destinată divinităților. Într-un mormânt eneolitic din Serbia (Vajska) s-au descoperit, de asemenea, importante și spectaculoase podoabe din aur²¹⁸.

Prelucrarea aurului și producerea idolilor „en violon” de mari dimensiuni au condus la ipoteza existenței deja în vremea comunităților Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr a unui anumit pastoralism, la existența modului de viață pendulant și la posibila existență a însemnelor de tip „totem” ce puteau fi transportate cu ușurință de către comunitate când aceasta, din varii motive, alegea să-și schimbe locația. Dacă ne gândim la descoperirile de obiecte de mari dimensiuni din aur din necropolele de la Varna și Vajska, întrevădem schimbările prin care deja trecea societatea și simbolistica crescută pe care o câștigă bărbatul în viața de zi cu zi a societăților respective. Atelierul de bijuterii de aur descoperit la Cheile Turzii ilustrează aceste câștiguri tehnologice acumulate de comunitățile locale eneolitice din Transilvania și ne îndeamnă să le comparăm cu obiectele de aur, cu ornamentică complexă, descoperite în lumea sudică, unde bijuterii ajunseseră deja la performanțe greu egalabile și în ziua de astăzi. Astfel, forjarea, lipirea, prelucrarea superioară atât a cuprului cât și a aurului reprezintă, fără îndoială, o caracteristică a epocii discutate. Lamele de obsidian, șiragurile de scoici, descoperite sporadic în eneoliticul final și alte bijuterii compozite, denotă, de asemenea, o aplecare spre „*imaginea socială*” și reprezentarea acestei imagini în societate.

Putem concluziona că, cel puțin în Transilvania, se sugerează existența unui centru metalurgic al prelucrării cuprului și aurului, de la care iriază câteva tipuri specifice de unelte, arme și podoabe. De altfel, unele dintre depozitele de obiecte de metal din mediul Cucuteni par a fi legate de această zonă.

VI. 2. Repere cronologice ale sfârșitului eneoliticului transilvănean în context sud-est european

1. Abordări în reconsiderarea cronologiei prin prisma modelărilor datelor C14

Începând cu anii ‘50, cronologia culturilor preistorice a fost stabilită, în mod indirect, prin corelări și sincronisme cu succesiunile din Balcani și prin datări încrucișate cu Egeea și Troia²¹⁹. Cu ajutorul datărilor radiocarbon, această cronologie a început să fie reconsiderată începând cu anii ‘80²²⁰ și, în prezent, continuă să fie perfecționată prin aplicarea analizei Bayesiene asupra datelor AMS obținute între timp. Pe baza acestei abordări, vom analiza în cele ce urmează cronologia eneoliticului final din bazinul intracarpatic, care pune în discuție, după cum am văzut, validitatea schemelor anterioare, fundamentate pe tipologia ceramicii²²¹.

²¹⁶ Lazarovici, Lazarovici 2007, pp. 269-282.

²¹⁷ Slavcev 2010, pp. 192-211. 310 morminte; 105 morminte sunt deranjate; 5 morminte nu conțineau inventar funerar; 11 dintre mormintele deranjate nu conțineau vase ceramice; 80% din piesele de inventar sunt confecționate din materii prime non-locale; 3 morminte cenotaf cu inventar bogat; 3.000 piese aur (aprox. 6 kg); 4 morminte conțin piese în greutate de peste 5 kg; 62 morminte au podoabe din aur; inventar funerar constând din 160 piese din cupru, 230 artefacte litice, 90 topoare șlefuite, 1.100 piese din *Spondylus*, 12.200 piese din *Dentalium*; lamele de silex și topoarele de cupru nu prezintă urme ale folosirii.

²¹⁸ Roman 1981a, p. 27.

²¹⁹ Banner, Bognar-Kutzian 1961; Kalicz 1963; Makkay 1976, p. 271.

²²⁰ Hertelendi *et alii* 1995, p. 242; Raczky 1995; Gläser 1996; Yerkes *et alii* 2009.

²²¹ Raczky, Siklosi 2013, p. 555.

De la sfârșitul anilor '90, implementarea statistică a analizei Bayesiane a condus la o a treia revoluție a metodei radiocarbon²²². Această metodă, care modelează măsurători AMS calibrate, efectuate pe probe sigure, permite determinarea unor perioade de timp foarte precise²²³. Spre deosebire de sistemele de datare anterioare, care ofereau o rezoluție scăzută în ceea ce privește culturile preistorice și perioadele cronologice, această metodă permite reconstrucția dinamicii temporale a unui amplasament la un nivel superior de finețe. Acest lucru are implicații evidente în ceea ce privește cultura materială și mai ales interpretarea cronologiei bazată pe analiza tipologică a ceramicii. Pentru anumite regiuni și culturi, această abordare a condus deja la înlocuirea unui număr important de scheme tipo-cronologice anterioare, cu modele spațio-temporale precise²²⁴.

2. *Sincronisme culturale și cronologice conform datărilor C14 AMS*

Așezările eneolitice prezentate, Ampoița-La Pietri și Șeușa-Gorgan, confirmă vechile succesiuni cultural-cronologice, dar sugerează nevoia unor remarci în ceea ce privește cronologia absolută. Încercând să delimităm intervalul de timp la care ne-am referit, reținem prin prisma datelor C14 câteva ipoteze de lucru. Considerând grupul Foeni parte a complexului cultural Foeni-Petrești, se pare că rezultă un interval de timp cumulat de comunitățile **Foeni-Petrești** undeva la **500 de ani**, între anii **4.750-4.250 calBC**, din care ocupat de cultura Petrești doar în jur de 250 de ani. Pentru cultura **Ariușd**, reținem intervalul **4.550/4.450-4.210-4.050 calBC**, iar pentru cultura **Tiszapolgár**, se poate afirma că începutul ei este plasat în jurul lui **4.600 calBC**²²⁵, în vreme ce finalul este anterior bornei situată la **4.200 calBC**²²⁶. În Transilvania cultura Tiszapolgár își desfășoară activitatea doar în etapa finală, cel mai probabil între anii 4.300-4.200 BC. **Decea Mureșului**, prin singura dată carbon C14 existentă, ne indică prezența în jurul anului **4.237 calBC**. Cultura **Bodrogkeresztúr** începe, conform noilor date C14 calibrate din cimitirul Basatanya, în jurul anului **4.300 calBC**, iar ultimele îngropări nu depășesc **4.000 calBC**, dar sunt completate de faza **Hunyadihálom** până în jurul anilor **3.990/3.810 calBC**. Analizele radiocarbon, realizate recent în Cheile Turzii, propun pentru nivelul cu materiale aparținând orizontului **Herculane** datele calibrate în intervalul: **4.260/4.050-3.980/3.790 calBC**²²⁷. Reținem, așadar, pentru orizontul de timp delimitat de seria Petrești-Ariușd-Tiszapolgár-Decea Mureșului-Bodrogkeresztúr-Herculane-Hunyadihálom intervalul **4.600-3.800 calBC**²²⁸ (Vezi și Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3).

Modelând datele recente pentru eneoliticul final din Transilvania ale culturii Petrești de la *Groapa Galbenă* (Petrești A-B), Ampoița (Petrești B), Decea Mureșului și Cheile Turzii, observăm că intervalul se încadrează între 4.400 și 3.900 calBC.

În ceea ce privește cronologia bazată pe observațiile clasice, tipologice, comparative și stilistice, extrem de valoroase pentru înțelegerea comportamentelor sociale ale unei civilizații ca rezultat final al acesteia, credem că este nevoie de completări cu observații stratigrafice pe verticală, care să susțină diferențierile tipologico-stilistice și culturale înregistrate. Efectuarea de datări și poziționări cronologice având ca bază de analiză doar inventare și practici ritual-cultice din necropole își arată punctele slabe în ceea ce privește acuratețea, datorită creării unor clișee tipologice, ce au apoi aplicabilitate pe scară largă. Cele mai interesante ipoteze de lucru în acest sens sunt date de rezultatele datărilor C14 din cimitirul de la Basatanya, care ridică semne de întrebare din punct de vedere cronologic asupra poziționării culturilor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr și care rareori au putut fi verificate prin observații stratigrafice pe verticală.

²²² Bayliss 2009.

²²³ Bayliss et alii 2011.

²²⁴ Müller 2001; Müller 2002; Raczky, Siklosi 2013, p. 556.

²²⁵ Probe prelevate din spațiul ungar de dezvoltare al culturii.

²²⁶ Diaconescu 2013, p. 51. Intervalul 4.600-4.200 BC reprezintă ecartul de timp pentru durata de viață a culturii cu precădere în spațiul Câmpiei panonice.

²²⁷ Biagi, Voytek 2006, p. 199, fig. 5.

²²⁸ Acest interval de timp are aplicabilitate diferențiată în Câmpia panonică și Transilvania.

3. *Sincronisme regionale.*

Relațiile sudice sunt cele mai vechi, având o anumită constantă, dinamică și specificitate, motiv pentru care acestea sunt mai greu de definit sau de surprins arheologic deoarece sunt „lente” și bazate pe legături ce permit importul de tehnologie prin schimburi interculturale tributare modului de viață agricol, „sedentar”. Din punct de vedere spiritual, este caracteristic cultul fecundității și al fertilității materne, cult generalizat în perioada clasică a eneoliticului în întreaga „lume veche” a Europei de sud-est și balcanice.

P. Raczky²²⁹ consideră că descoperirile cu toate pastilate din complexul cultural Rachmani, Kephala-Aigina-Agora și zona anatoliană a orizontului Ic de la Troia, atestă contemporaneitatea cu complexul cultural nordic, definit prin Sălcuța IV - Hissar I - Vajska – Galatin - Herculane II-III - Cheile Turzii - Bodrogkeresztúr B – Hunyadihalom – Lažňany, contemporaneitate deja sugerată de P. Roman²³⁰. P. Raczky considera, însă, că enunțul de mai sus nu reprezintă sau că nu poate fi descris neapărat ca un orizont cultural paralel, ce se desfășoară simultan, ci mai mult ca un orizont de desfășurare în timp, având **un punct de început și unul de sfârșit**, delimitat de prima și de ultima apariție a “*Scheibenhenkel horizon*” în sud-estul Europei. Crede, de asemenea, că în zona Tisei, la nivel de Bodrogkeresztúr B și Hunyadihalom se demarcă **sfârșitul epocii mijlocii a cuprului**. Consideră, de asemenea, în baza acestor paralelisme și raționamente cronologice, că descoperirea “*Scheibenhenkel horizon*” în zonele egeene presupune că orizontul Karanovo VI - Gumelnița – Sălcuța – Tiszapolgár au precedat complexul Rachmani și Kephala-Aigina-Agora și propune un nou tabel cronologic al contextului balcanic și sud-estului european al neoliticului și epocii cuprului²³¹. Această concluzie vine în sprijinul supoziției că o “**cronologie lungă**” este mai plauzibilă decât varianta “**scurtă**” pentru Preistoria Europeană.

În ceea ce privește relațiile cu zona balcanică, imediat apropiată, prin prisma sitului de la Bubanj Hum, se propun următoarele²³²:

- **Faza Bubanj-Hum Ia** este varianta sârbească a complexului eneolitic mijlociu **Sălcuța-Krivodol-Bubanj**, ce este, de altfel, foarte răspândită în Balcanii centrali. Situri ale acestui complex sunt cunoscute atât în Oltenia, cât și în vestul Bulgariei, centrul și sudul Serbiei, Macedonia și Albania în aceeași perioadă cu Vinča târzie.
- **Faza Bubanj-Hum Ib** este sincronă în Oltenia cu cultura **Cernavodă-Renie II**. După această locuire la Bubanj este semnalată o perioadă de cezură, iar în Oltenia se dezvoltă comunitățile Sălcuța târzie (Iic-IV) și Cernavodă I în Muntenia. Cezura de locuire semnalată la Bubanj, după faza Bubanj-Hum Ib și Bubanj II, este echivalentă cu intervalul când la nord apare ceramica de tip Cernavodă III/Boleraz, cu alte cuvinte, în timpul fazei timpurii a ceramicii de tip Baden²³³.

Din Oltenia avem două date care situează **Sălcuța Iib și Iic** la sfârșitul perioadei **Bubanj-Hum Ia**²³⁴, și anume între anii **4.425 și 4.305 BC**. Astfel, **contactele cu arealul sudic** sunt sub imperiul unor relații de schimburi și mișcări de populații lente ce își au rădăcinile în epoca neolitică. Aici deosebim pentru perioada la care ne referim, în primul rând, tipicele toarte pastilate ce le găsim în clisura Dunării și mediu sălcuțean și apoi în nivelul Troia Ic, la Atena-Agora sau Pevkakia Magula. Referitor la legăturile dintre civilizațiile sud-estului european și ale Anatoliei, în speță cu stratigrafia de la Troia, S. A. Luca consideră că nu poate fi vorba de legături cu Troia mai devreme de sfârșitul culturii Bodrogkeresztúr, chiar dacă apariția idolilor *en violon* o sugerează²³⁵.

²²⁹ Raczky 1991.

²³⁰ Raczky 1991, pp. 329-346, fig. 1-7.

²³¹ Raczky 1991, fig. 8.

²³² Bankoff, Winter 1990, pp. 178-179.

²³³ Bankoff, Winter 1990, pp. 178-179.

²³⁴ Garašanin 1983, p. 165.

²³⁵ Luca 1999.

Referitor la relațiile cu comunitățile învecinate **vestice**, sesizăm o situație de schimburi interculturale și noi deveniri ale comunităților umane ce pot fi înregistrate arheologic pe termen relativ scurt. Dacă ne referim la culturile Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr, vedem că acestea sunt prezente în arealul intracarpatic și câmpia panonică, împreună cu elemente specifice preluate constant din arealul sudic prin intermediul comunităților Sălcuța IIc-III, Sălcuța IV. Vorbim, astfel, de un interval ce am văzut că începe în Câmpia panonică undeva în jurului **4.600 BC** și durează până în jurul anilor **3.800/3.700 BC**. Cum transformările în acest areal și în această perioadă au fost lente²³⁶, diferențierile în cultura ceramică nu sunt atât de pregnante încât să ofere explicații punctuale ale importurilor sau ale contactelor culturale. Asta, cu atât mai mult cu cât vedem că prin modelările Bayesiene se precizează o perioadă mai lungă decât se credea pentru sincronismul culturilor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr²³⁷. Definim, astfel, această perioadă ca una a transformărilor lente, cu schimburi constante între diferite comunități pe valea Mureșului. Spre sfârșitul acestei faze, când se vorbește despre uniformizarea culturală începută pe parcursul etapei Herculane I, se vor resimți elemente noi, de tipul Decea Mureșului, care au fost definite ca „*alogene*”, dar acestea, după cum am văzut, au venit dinspre est.

În mod tradițional, în **estul Ungariei** cronologia a fost construită în principal în baza a trei amprente ceramice principale: Tiszapolgár (pentru Epoca Cuprului timpuriu), Bodrogkeresztúr-Hunyadihálom (pentru Epoca Cuprului mijlociu) și Baden (pentru Epoca Cuprului târziu)²³⁸. Introducerea analizelor cu carbon radioactiv calibrate au stabilit, față de cele specificate anterior prin analize tradiționale, că în comparație cu zona egeeană, succesiunile de culturi se păstrează, au fost definite corect, dar **Epoca Cuprului în integralitatea ei a fost împinsă înapoi cu aproape 1.500 de ani**, cele două definiții culturale anterioare nemaifiind astfel contemporane²³⁹.

Astfel, în spațiul geografic **european și balcanic**, conform propunerilor lui P. Raczky, orizontul toartelor pastilate este sincron cu manifestările Bodrogkeresztúr și Hunyadihálom din **Ungaria**, Balaton–Lasinja–*Furchenstich* vechi din **Slovacia**, Bujanj–Hum Ia–Sălcuța IV din **Serbia**, Galatin, Herculane II–III din **Bulgaria**, Rachmani din **Thesalia** și Troia Ic din **Anatolia**²⁴⁰.

Cele mai timpurii intruziuni cu caracter estic. Referitor la relațiile cu comunitățile învecinate estice, avem în față o situație diferită față de contactele cu sud-vestul, prin prezența punctuală a grupurilor alogene sau a importurilor prezente în Transilvania intracarpatică din lumea estică. Pe fondul descris, și-au făcut apariția primele elemente estice în spațiul cucutenian, prin așa numita ceramică de tip „C” și mai apoi prin grupul înmormântat la Decea Mureșului Casimcea și Feldioara. Datorită schimburilor îndelungate și înregistrărilor arheologice constante începând cu **faza A3**²⁴¹ - 4.300 BC - în cultura Cucuteni a ceramicii „C”, este subliniată apariția acestei ceramici ca o componentă materială în mediul Cucuteni ce absoarbe aceste impulsuri. Această ceramică este descoperită în intervalul de timp analizat și în situl de la Șeușa-*Gorgan* sub forma unui singur vas, într-un mediu cultural deosebit de cel cunoscut în Moldova, sincron în timp (Fig. 3).

Până la urmă, indiferent de punctele de vedere, oarecum diferite exprimate de cercetători, un lucru este cert: încă din eneoliticul dezvoltat, pe teritoriul actual al Moldovei încep să-și facă simțită prezența elemente culturale de origine estică, care apoi, în eneoliticul final, au o pondere tot mai ridicată, ceea ce sugerează **pătrunderea pentru început lentă a comunităților pastorale**

²³⁶ Vezi de exemplu formarea grupului Foeni, civilizație cu amprentă culturală sudică și înaintarea acestuia spre Transilvania până în apropierea arealului Ariușd.

²³⁷ Raczky, Siklosi 2013.

²³⁸ Banner 1956; Kutzián 1955; Bognár- Kutzián 1963; Bognár- Kutzián 1969; Bognár- Kutzián 1972; Kalicz 1958; Kalicz 1979; Kalicz 1982; Patay 1974; Patay 1984; Ecsedy 1979; Ecsedy 1981.

²³⁹ Renfrew 1973, pp. 93-120; Evans, Rasson 1984, pp. 713-718, 724, 725; Raczky 1988, pp. 9-13.

²⁴⁰ Raczky 1991

²⁴¹ Lazarovici 2010, pp.129-162.

nomade sau semi-nomade dinspre est și nord-est în spațiul ocupat de comunitățile de agricultori cucutenieni²⁴².

Într-o fază ulterioară pătrunderii primelor elemente estice descrise mai sus – după 4.250 BC -, situăm descoperirile cu caracter estic în mediul eneolitic final intracarpatic cum sunt cele din necropola de la **Decea Mureșului** (Fig. 3). Aceste descoperiri, singulare pentru mult timp, au fost completate de descoperirea așezării Șeușa-*Gorgan* ce deschide noi ipoteze referitoare la evoluția acestor comunități. Ne întrebăm cum ar fi fost atribuită așezarea de la Șeușa-*Gorgan*, dacă ar fi fost descoperită anterior necropolei de la Decea Mureșului?! Probabil că ar fi fost atribuită fazei finale Tiszapolgár, împreună cu vasul de tip „C”. Aceste comunități (Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr și Herculanene II), deși diferite de cele ale eneoliticului dezvoltat de tip Petrești, se pare că sunt încă tributare practicilor magico religioase agrare, dacă ne gândim cel puțin la comunitatea de la Șeușa-*Gorgan*. Din jurul anilor **4.200 BC**, când probabil a ființat așezarea de la *Gorgan*, și până în jurul anilor **3.800/3.700 BC**, când începe să fie semnalată masiv prezența elementelor estice, teritoriul intracarpatic funcționează sub imperiul contactelor sudice și vestice, lente, fără impact spectaculos sau care să poată fi explicate arheologic sub forma unor modificări majore.

Într-un cadru mai larg, după 4.500 BC, se constată în nord-vestul Mării Negre încetarea aspectului Bolgrad-Aldeni II. Acest moment corespunde probabil apariției primelor înmormântări cu ocră atribuite populației nomade de origine nord-pontică cunoscută sub numele de **Suvorovo**²⁴³. Teritoriul ocupat de aceștia se întinde din regiunea Niprului (Novodanilovka, Capli, Krivoy Rog, Vorosilovgrad, Mariupol etc.)²⁴⁴ și până la Dunărea de Jos (Căinari, Giurgiulești, Fundeni, Suvorovo, Falciu, Casimcea etc.) Se învecinau cu alte comunități post Mariupol: Novodanilovka, Chvalinsk-Sredni Stog II, Skelya (Fig. 3). În partea nord-vestică, comunitățile Suvorovo au intrat în contact cu triburile de agricultori Cucuteni A-Tripolie B1 (Cuconeștii Vechi, Varatik, Costești)²⁴⁵, iar în arealul sudic cu complexul Kodzaderman-Gumelnița-Karanovo VI²⁴⁶, fapt dovedit de descoperirile de la Reka Devnja²⁴⁷. În afara arealului de răspândire a grupului Suvorovo²⁴⁸, inventare funerare cu un conținut asemănător au fost identificate în Transilvania la Decea Mureșului²⁴⁹, în sud-estul Ungariei la Csongrád²⁵⁰, iar recent în Bulgaria (*Gonova Mogila* lângă Tergoviste)²⁵¹. Apoi, la circa 30 de km mai jos de necropola de la Decea Mureșului, a fost descoperită așezarea de la Șeușa-*Gorgan*, care credem că aparține **aceluiași orizont cronologic** (Fig. 3).

Acestor evidențe arheologice le adăugăm o sumă de descoperiri, majoritatea fortuite sau unele în context arheologic nesigur, de tipul **sceptrelor și măciucilor cvadrilobate** ce sunt atribuite, în general, culturii Decea Mureșului sau se încadrează acestei faze a eneoliticului marcată de culturile **Ariușd-Cucuteni-Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr-Herculanene**.

În contextul prezentat, credem că legăturile cu lumea estică sunt date, într-o primă fază, de mișcările lente sau intruziunile de populații din stepele nord-pontice și caucaziene a următoarelor realități culturale: ceramica de tip „C” în Moldova și intruziunile acesteia în spațiul transilvan (exemplu: vasul de la Șeușa), urmate de descoperirile de tip Decea Mureșului – necropola în sine, așezarea de la Șeușa-*Gorgan* și descoperirile de măciuci și sceptre de piatră de sorginte Suvorovo.

²⁴² Dumitroaia 2000, p. 20.

²⁴³ Dergacev 1986, pp. 65-74; Manzura, Sava 1994, pp. 147-155; Manzura 1994, pp. 94-95; Govedarica 1998, pp. 179-190; Burtănescu 2002, pp. 386-387; Govedarica 2004, pp. 266-268.

²⁴⁴ Govedarica 1998, pp. 181-182.

²⁴⁵ Dergacev 1998, p. 39.

²⁴⁶ Lichardus 1991b, pp. 189-191, Abb. 13.

²⁴⁷ Lichardus 1993, pp. 9-100.

²⁴⁸ Rassamakin 2004, p. 18, Abb. 5

²⁴⁹ Kovacs 1932, pp. 89-101; Kovacs 1944, p. 3-20.

²⁵⁰ Ecsedy 1979, p. 11-13

²⁵¹ Kancev 1991, pp. 45-46, 56-57; Gogâltan, Ignat 2011, pp. 20-21.

Primele contacte între comunitățile de agricultori din Transilvania și populațiile de origine nord-pontică se petrec cel mai probabil după anul **4.300 BC, la nivel de Cucuteni A3**. Majoritatea specialiștilor au stabilit legături directe între mormintele de la Decea Mureșului și Feldioara cu cele ale grupului **Suvorovo**, caracteristice spațiului nord-vest pontic²⁵². În nord-vestul Mării Negre grupa Sovorovo este înlocuită apoi de cultura Cernavodă I, care reunește caracteristici ale populației locale (așezările de tip tell), dar și importante elemente stepice²⁵³. Ea întreține puternice relații spre nord-vest cu manifestările Cucuteni A-B/B-Tripolie BII/CI²⁵⁴ și este contemporană în zona de stepă nord-pontică cu nivelul inferior al așezării de la Mikhailovska, cu etapa Dereivka a complexului Sredni Stog și manifestările timpurii ale culturilor Maykop Khutor Repin²⁵⁵. Pentru această secvență nu poate fi demonstrată nici o legătură directă între Transilvania și lumea nord-pontică. De altfel, la răsărit de Carpații Orientali, intensitatea legăturilor cu lumea nord-pontică este, la vremea pe care M. Gimbutas o numea etapa „*Kurgan II*”, extrem de redusă²⁵⁶. Într-o etapă ulterioară avem manifestările de tip Horodiștea Foltești și Cernavodă I, Renie II și apoi Cernavodă III/Boleraz ce înaintează spre Europa centrală și de sud pe Dunăre, impulsionând formarea blocurilor culturale precursore epocii bronzului, Baden, Coțofeni, Kostolac și Vucedol.

4. *Tipurile de contacte*²⁵⁷

Problema identificării unei faze, a unui moment al unității lingvistice proto-indo-europene, precum și mecanismele răspândirii acestei familii lingvistice rămâne una deschisă, iar modelele de interpretare discutate anterior, precum cel al M. Gimbutas, ar trebui să beneficieze de o reconsiderare, apelând la noile realități arheologice și modele cronologice²⁵⁸. Descoperirile cu caracter funerar ne indică că după anul 4.500 BC începe o mișcare dinspre est a unor grupuri umane de mici dimensiuni, ce ajung și în spațiul intracarpatic după anul 4.250 calBC. Aceste populații au înaintat lent, se pare destul de pașnic²⁵⁹ în estul României și apoi în perimetrul intracarpatic, fiind cel mai probabil asimilate de comunitățile locale.

CAPITOLUL VII. CONSIDERAȚII GENERALE

Indiferent cum numim această perioadă²⁶⁰, *eneolitic* sau *chalcolithic*, *epoca cuprului*, sau *tranziție*, înțelegem că aceasta reprezintă o „*punte*” între epoca clasică a neoliticului și cea a epocii bronzului. În același timp, cercetările recente arată că această perioadă, desemnată de vechile cercetări drept o perioadă scurtă de tranziție dintre neolitic și epoca bronzului, tinde mai recent să fie înțeleasă ca o perioadă istorică ce a început mai devreme (în jurul anului 4.700/4.600 BC) și a durat mai mult decât se înțelegea în arheologia tradițională (3.800/3.700

²⁵² Gogăltan, Ignat, 2011, p. 25.

²⁵³ Manzura, Sava 1994, pp. 155-161; Manzura 1994, pp. 95- 96; Parzinger 1998, pp. 123-134; Manzura 1999, pp. 95- 174.

²⁵⁴ Morintz, Roman 1969, p. 67; Cucuș 1999, pp. 150-151.

²⁵⁵ Manzura, Sava 1994, p. 157; Manzura 1994, p. 99; Govedarica 2002, pp. 781-797.

²⁵⁶ Gimbutas 1997, pp. 58-59.

²⁵⁷ Datorită faptului că necropola de la Decea Mureșului a fost cuprinsă în teoria „valurilor” migraționiste, am prezentat pe scurt principalele ipoteze de lucru.

²⁵⁸ Ignat 2011, p. 37.

²⁵⁹ De exemplu în înmormântările de la Giurgiuilești inventarul ceramic este preluat de la comunitățile de tip Bolgrad-Aldeni cu care probabil au intrat în contact.

²⁶⁰ Referitor la tematica și culturile discutate în lucrarea de față, distingem câteva mari curente terminologice: „școala maghiară” de arheologie ce utilizează pentru epoca eneolitică termenul de *epoca cuprului*, respectiv, epoca timpurie - marcată de cultura Tiszapolgár, epoca mijlocie - marcată de cultura Bodrogkeresztúr, Hunyadihalom și epoca târzie a cuprului - marcată de cultura Baden. „Școala bulgară” de arheologie utilizează termenii de *eneolitic* sau *epoca cuprului*. „Școala sârbească” de arheologie uzitează de termenii de *eneolitic* sau *epoca cuprului*, iar „școala română” de arheologie folosește de multe ori pentru același interval de timp termenii de *eneolitic*, *epoca cuprului* și/sau *tranziție*.

BC). Astfel, transformările culturii materiale și socio-economico-culturale înregistrate pentru finalul epocii eneolitice pot fi văzute în lumina noilor cercetări mai degrabă ca un rezultat al schimbărilor graduale, de-a lungul unei perioade lungi de timp, decât evenimente bazate pe schimbările dramatice ale unor migrații. În același timp, în această perioadă, în sud-estul Europei intervin schimbări majore în organizarea așezărilor și în economia de subzistență, marcate de ruptura de economia clasică, agrară, a epocii neolitice. Aceste schimbări includ abandonarea așezărilor tradiționale neolitice și apariția unor așezări de scurtă durată, dispersate pe un teritoriu vast și o mai mare dependență de creșterea și păstoritul animalelor²⁶¹. Aceste modificări caracterizează de fapt, din punct de vedere al schimbărilor economice, societatea eneoliticului final și vor favoriza premisele pentru transformarea societății către cea a epocii bronzului²⁶².

În ceea ce ne privește, am optat în descrierea acestei perioade să folosim termenul de **eneolitic final**, ce considerăm că ar cuprinde atât fenomenul dezvoltării metalurgiei cuprului la un nivel fără precedent - și fără o continuare a acestuia în etapa imediat următoare -, dar și componenta socio-culturală a vechilor activități economice „agrare” remanente, încă profund legate de lumea neolitică. Acestor moșteniri le adăugăm rădăcinile magico-religioase, legate de perpetuarea sub forme noi²⁶³ a cultului fecundității și fertilității a *zeiței mamă*.

Manifestările culturale prezentate, independente sau mixte, în baza unor contacte lente sau dinamice, le-am regăsit în sintagma: „sigur este doar că ele ocupă spațiul de timp dintre culturile Petrești²⁶⁴ și Ariușd²⁶⁵, pe de-o parte, și Renie II/Cernavoda III, Coțofeni pe de alta”²⁶⁶. Așadar, în sens cronologic, distingem un interval de timp ce începe în Câmpia panonică în jurul datei de 4.600 calBC²⁶⁷ și un punct terminus în jurul datei de 3.800 calBC. Am analizat pentru acest interval de timp culturile Petrești, Ariușd, Tiszapolgár, Decea Mureșului, Bodrogkeresztúr și Herculane-Hunyadihalom. În Transilvania, intervalul marcat de culturile menționate mai sus începe cel mai devreme în jurul anului 4.500 calBC prin faza timpurie a culturii Petrești, ce ilustrează *eneoliticul dezvoltat* și își continuă evoluția între anii 4.250 - 3.800 calBC, prin cea ce am numit **Orizontul Herculane**, odată cu apariția manifestărilor târzii Tiszapolgár, Decea Mureșului și Bodrogkeresztúr pe care le-am atribuit *eneoliticului final*.

În ceea ce privește cultura **Petrești**, I. Paul vedea întreaga dezvoltare a culturii pe o durată de 500–600 ani²⁶⁸, chestiune ce în lumina noilor cercetări, trebuie nuanțată. Astfel, în ceea ce privește sfârșitul culturii Petrești am prezentat date *C14*, dintr-un complex închis al fazei Petrești B de la Ampoia-La Pietri, ce se situează în jurul bornei de **4.250 calBC**²⁶⁹. Referitor la începuturile culturii Petrești este probabil că I. Paul²⁷⁰ a cuprins în faza Petrești A²⁷¹ ceea ce astăzi este definit drept grup cultural Foeni. Astfel, dacă considerăm propunerea mai veche²⁷² de a analiza aceste manifestări sub sintagma „**complex cultural Foeni-Petrești**”, vedem că intervalul de timp cumulat de aceste comunități începe în jurul datei de **4.750 calBC** prin manifestările timpurii din Banat²⁷³, este semnalat în jurul datei de **4.550 calBC** în interiorul arcului intracarpatic²⁷⁴ și își încheie evoluția în jurul datei de **4.250 calBC** prin fazele târzii ale culturii Petrești. Constatăm, așadar, o evoluție mai scurtă pentru cultura Petrești, ce se pare că nu

²⁶¹ Sherratt 1980, pp. 261-306.

²⁶² Bankoff, Winter 1990, pp. 175-191.

²⁶³ Vezi de exemplu idoli de aur de mari dimensiuni de tip *en violon*.

²⁶⁴ Fără contacte directe cu orizontul Herculane.

²⁶⁵ Cu contacte directe sau importuri Herculane doar în faza finală.

²⁶⁶ Roman 1971; 1973; 1978.

²⁶⁷ Anul 4.600 calB.C. este dat de fazele timpurii ale culturii Tiszapolgár în Câmpia panonică cf. Diaconescu 2013.

²⁶⁸ Paul 1992, p. 132.

²⁶⁹ Suntem conștienți de faptul că sunt necesare date suplimentare, din complexe/contexte variate, dar este un bun început pentru propunerea de jalon în timp a finalului culturii Petrești.

²⁷⁰ Paul 1992.

²⁷¹ Vezi de exemplu materialul ceramic descris drept Petrești A de la Daia Română.

²⁷² Lazarovici, Lazarovici 2007; Drașovean 2013

²⁷³ Drașovean 2013; 2014

²⁷⁴ Gligor 2009; 2009a; 2014; Drașovean 2013; 2014.

depășește **300-250** de ani (**4.500-4.250 calBC**) și o evoluție de aproape 500 de ani pentru „complexul cultural Foeni-Petrești” (**4.750-4.250 calBC**).

În acest context, **cultura Ariușd** se pare că a primit influențele grupului Foeni și nu Petrești. Ponderele elementelor ce au dus la individualizarea regională sub forma manifestărilor Ariușd este încă dezbătută de specialiști. Cert este însă că evoluția acestor comunități este strâns legată de complexul Cucuteni-Tripolie din care de altfel fac parte și se încheie cu elemente de tip Herculane II și poate Herculane III. Cele mai timpurii manifestări de tip Ariușd sunt sesizabile în jurul datei de 4.550 BC, iar cele mai târzii în jurul datei de 4.050 BC.

Referitor la cultura **Tiszapolgár**, conform ultimelor modelări C14 reținem că începutul culturii se situează în Câmpia panonică în jurul anului **4.600 calBC**, iar finalul este ușor anterior bornei situată la **4.200 calBC**²⁷⁵. În ceea ce privește arcul intracarpatic, cultura Tiszapolgár își face însă simțită prezența doar la finele celei de-a doua faze de dezvoltare²⁷⁶ și cu precădere în etapa de mixtură spre cultura Bodrogkeresztúr, adică în jurul anului 4.250 calBC. Reținem deasemenea faptul că, cel mai probabil, odată cu apariția acestor comunități în Transilvania începe și transformarea socio-economică, prin practicarea păstoritului transhumat pe areale „scurte”.

În ceea ce privește cultura **Decea Mureșului**, prin descoperirea recentă de la Șeușa-*Gorgan* se probează sincronismul cu faza târzie a culturii Tiszapolgár. Aceste evidențe sunt completate de importul de ceramică „C” din același sit, care după cum am văzut se situează la un palier cronologic Cucuteni A-B²⁷⁷. Locuirea de la *Gorgan* este, probabil, mai recentă decât înmormântările de la Căinar, Giurgiulești (Rep. Moldova), Casimcea și chiar decât cea de la Decea Mureșului aparținând culturii Suvorovo-Novodanilovka (**4.490-4.330 calBC**)²⁷⁸. Prin aceste descoperiri se poate nuanța modul de viață al acestor comunități și evoluția scurtă în timp²⁷⁹ a grupului Decea Mureșului, ulterior momentului jalonat de necropola eponimă. După cum arată cultura materială identificată în așezarea de la Șeușa-*Gorgan*, credem că purtătorii culturii Decea Mureșului au preluat din modul de viață al comunităților târzii Tiszapolgár, pentru ca la scurt timp să-și facă simțită prezența elementele timpurii Herculane și Bodrogkeresztúr.

În lumina noilor date C14, cultura **Bodrogkeresztúr** se pare că își are începuturile în Câmpia panonică în jurul anului **4.300 calBC**, în vreme ce ultimele înmormântări nu depășesc anul 4.000 calBC²⁸⁰. Aceste date sugerează după cum am văzut la Basatanya o contemporaneitate de 100 de ani cu înmormântările atribuite culturii Tiszapolgár. În Transilvania, credem că aceste manifestări își fac cel mai probabil simțită prezența puțin înainte de anul 4.200 BC prin manifestările timpurii de la Ostrovu Corbului sau Pecica-*Forgaci* în Banat și apoi prin mixturile culturale semnalate la Deva-*Ciangăi*. Evoluția culturii este marcată de contactele cu orizontul Herculane ce supraviețuiește în timp culturii Bodrogkeresztúr până în jurul anului 3.800 BC. Ipoteza descrierii unui complex cultural Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr este de considerat în cercetările actuale și viitoare.

În ceea ce privește orizontul cultural **Herculane** pe teritoriul României, P. Roman propunea denumirea de „Grupul Herculane II-III - Cheile Turzii – Hunyadihalom”, văzând în lumina cercetărilor din Oltenia, Transilvania și Banat și cu precădere a observațiilor stratigrafice din *Peștera Hoșilor* trei etape de dezvoltare: etapa Herculane I, etapa Herculane II și etapa Herculane III²⁸¹. În ceea ce ne privește, am optat pentru denumirea de „Herculane” pentru aceste manifestări, argumentele prezentându-le în Capitolul II și III. 6. Referitor la poziția cronologică a orizontului Herculane din **Transilvania**, reținem următoarele: **H I** = Petrești B, Tiszapolgár B2, Decea Mureșului, Ceramica “C”, Bodrogkeresztúr A (sesizabil în așezările de la Șeușa-*Gorgan*

²⁷⁵ Diaconescu 2013, p. 51.

²⁷⁶ Conform periodizării culturii propuse de Diaconescu 2013.

²⁷⁷ Cele mai timpurii prezențe ale ceramicii de tip C sunt semnalate în Moldova, la orizont Cucuteni A3

²⁷⁸ Datarea C14 din necropola eponimă de la Decea Mureșului indică data de 4.327 cal B.C.

²⁷⁹ Așezarea de la *Gorgan* de exemplu a „găzduit” o singură generație.

²⁸⁰ Raczky, Siklosi 2013; Diaconescu 2013, datari efectuate în necropola mixta (Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Hunyadihalom) de la Basatanya.

²⁸¹ Roman 1973, p. 68.

și Deva-Ciangăi); **H II** = toarte pastilate, elemente sudice – grafitate, canelate, pictate -, elemente vestice de tip Bodrogkeresztúr B cu *Furhenstich* (sesizabil în așezările de la Ampoia-La Pietri și Cheile Turzii); **H III** = toarte pastilate fără elemente *Furhenstich* (în Banat la Pecica-Șanțu Mare și posibil la Cheile Turzii). Comparând datele și modelările C14 observăm că manifestările de tip Herculane se încadrează în intervalul post **Sălcuța IIB-IIc**, respectiv **Cernavodă I**, care sunt cu cca. 200 de ani mai vechi, începând în jurul anului **4.400 BC**. În acest sens, considerând și fenomenele culturale enumerate mai sus, plasăm manifestările de tip Herculane din interiorul arcului carpatic în intervalul 4.250-3.800 BC. În spațiul geografic **vest european și balcanic**, orizontul Herculane este sincron cu manifestările Bodrogkeresztúr și Hunyadihalom din Ungaria, Balaton-Lasinja-*Furhenstich vechi* din Slovacia, Bubanj-Hum Ia-Sălcuța IV din Serbia, Galatin, Herculane II-III din Bulgaria, Rachmani din Tesalia și Troia Ic din Anatolia²⁸².

Astfel, este posibil ca cele mai timpurii faze ale orizontului Herculane să fie înregistrate în România în contextul Sălcuța IIC din N-V Olteniei.

Ultima fază a eneoliticului Europei de sud-est ridică o serie de întrebări legate de **schimbările** petrecute în cadrul culturii materiale, a tipurilor de așezări și a modului de subzistență în general. Înregistrăm în primul rând o schimbare majoră în inventarul ceramicii prin dispariția tradiției neolitice de manufacturare a ceramicii pictate. Aceste îndeletniciri intră în declin atât ca volum, cât și din punct de vedere al îndemănarilor tehnice și cunoștințelor tehnologice, asistând la o adevărată înlocuire culturală²⁸³. Își încheie apoi brusc evoluția majoritatea așezărilor multistratificate, de durată, ale eneoliticului dezvoltat din Balcanii estici²⁸⁴. Așezările din eneoliticul final sunt de obicei caracterizate de o durată scurtă și amenajări de locuit mai modeste. Aceste schimbări de comportament social sunt, probabil, în legătură cu ocupațiile acestor comunități caracterizate de preponderența păstoritului pendulant care duce la părăsirea așezărilor tradiționale din terasele deschise ale râurilor. Vedem de asemenea că multe peșteri încep să fie folosite ca adăpost sezonier, ceea ce sugerează o creștere a intensității migrației păstorilor între teritoriile joase și cele înalte²⁸⁵. Domeniul în care se excelează însă în eneoliticul final este metalurgia cuprului, prin producerea topoarelor cu brațe în cruce și perfecționarea prelucrării podoabelor de aur. În sens istoric însă, comparativ cu societatea eneoliticului dezvoltat, caracterizat de stabilitatea comunităților umane agrare, perioada este înțeleasă ca una în care încep schimbările și transformările societății. Aceste transformări au fost explicate, în stadiul actual al cercetărilor, prin câteva ipoteze de lucru pe care le prezentăm în cele ce urmează.

În acest context, în intervalul **4.600/4.500** și **3.800/3.700 BC**, înregistrăm evoluții culturale ce nu credem că pot fi definite ca o etapă „*de tranziție*” și în care am documentat evoluția unor culturi caracterizate în general de ordine socială – dacă ne referim la modul de organizare al necropolelor Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr – de maximă înflorire a metalurgiei aramei și de relații de schimburi materiale dinamice. Epoca studiată este una relativ lungă, a modificărilor poate cel mai greu de deslușit, deoarece vin din mai multe direcții, sunt în general lente, cum sunt elementele materiale sudice de tip Herculane, înregistrate pentru o perioadă lungă de timp sau elementele vestice de tip *Furhenstich vechi*. Unele bunuri sunt importuri (vasul “C” de la Șeușa), iar altele sunt poate generate de contactele unor legături matrimoniale sau bine păzite de meșteri inițiați în diferite meserii (aurarii și metalurgii). Perioada este caracterizată de mișcarea centrifugă lentă a comunităților, de începutul „*căutărilor*” și de părăsirea satului caracteristic eneoliticului dezvoltat și a întregului sistem social promovat de aceste comunități.

În mod normal, aceste schimbări alături de altele mai recente care includ înhumarea în necropole plane și apoi în tumuli, a comunităților cu ceramică ornamentată cu șnurul (de

²⁸² Roman 1971; 1973; 1978.

²⁸³ Anthony 2010, p. 45.

²⁸⁴ Dannel 1978.

²⁸⁵ Anthony 2010, p. 52

exemplu ceramica “C” din mediul Cucuteni pe care am regăsit-o și în situl de la Șeușa-*Gorgan*), au fost atribuite primei etape a deplasărilor păstorilor nomazi din stepele Rusiei²⁸⁶. Acești nomazi ipotetici au o mai mare importanță, fiind considerați de unii cercetători drept primii indoeuropeni care au intrat în peisajul european²⁸⁷. Observațiile legate de schimburile lingvistice²⁸⁸, contactele dintre diferite populații și schimburile inter-culturale ale unor bunuri materiale au fost de obicei, ignorate²⁸⁹. Dacă perioada eneoliticului final este lungă, după cum am văzut, plină de schimbări socio-economice și competiții inter și intra-grup, cât și de contacte regionale și inter-regionale, atunci există un motiv serios să presupunem că schimburile lingvistice au jucat, deasemenea, un rol integrator în aceste procese²⁹⁰. Dată fiind perioada lungă de timp în care au avut loc aceste transformări, schimburile lingvistice reprezintă o ipoteză logică. Astfel, una din presupunerile fundamentale, este dată de importanța ritmului schimbării culturale sau de ansamblul care, în majoritatea cazurilor, determină modul în care este explicată acea schimbare. Astfel, dacă schimbarea este percepută ca fiind **lentă și în dezvoltare**, atunci este explicată ca fiind o “**dezvoltare locală autohtonă**”; dacă este percepută ca fiind **bruscă**, atunci denotă automat **invazia sau “migrația”** unui nou grup²⁹¹.

Este, de asemenea, important de subliniat aportul teoretic al acestor mișcări de populații, elementele inovatoare, evolutive și/sau involutive asupra transformărilor sociale în zona studiată și momentele când ele, într-adevăr, s-au întâmplat. Referitor la transformările istorice ale unui areal și a comunităților ce produc aceste transformări, la continuitatea sau șocurile culturale înregistrate arheologic, reținem două idei:

- **dezvoltarea “autohtonă”**, prin transformarea continuă a comunităților prin contacte culturale, care în opinia noastră include însă și mișcări inerente de populații, uneori pe spații destul de întinse. Aceste modificări sunt lente, în continuă transformare a unor „*autohtoni*” (ex. culturile Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Herculan),
- schimbările cauzate de “**migrațiile**” de populații cu impact suficient de puternic pentru a modifica structura socială a celor “*vechi*”, de către comunitățile “*noi*”. Aceste modificări sunt dinamice, în care prezența elementelor alogene poate fi înregistrată ca o apariție străină într-un mediu conservator (ex. Cernavodă III/Boleraz, Baden-Coțofeni).

În funcție de contextul socio-cultural, de stadiul de dezvoltare, de relațiile de bună vecinătate sau de conviețuire a diferitelor grupuri umane ce s-au întâlnit, adică de nevoile acestor comunități în aceste microareale, înregistrăm transformări inegale ale societăților respective. Unele transformări sunt ușor perceptibile arheologic, altele mai greu. Astfel, pentru perioada prezentată și comunitățile discutate, avem următoarele rezultate:

- **Ceramica “C”** – pătrunde în mediul Cucuteni-Ariușd și sporadic în zona intracarpatică, cum este exemplul de la Leț sau Șeușa-*Gorgan* – o înțelegem ca o **migrație lentă** a unor comunități și existența unor schimburi comerciale constante. Transformările vin, în acest caz, “*din exterior*”, dar nu sunt suficient de puternice pentru a impune comportamente sociale și culturale noi, rezultând asimilarea acestora în cadrul comunităților conservatoare existente.
- Comunitățile **Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Herculan** – în cazul acestor comunități înțelegem tot un proces de **migrație lentă** al unor “*autohtoni*”, pe spații relativ restrânse, controlate de către aceștia și existența contactelor de schimb cu lumea sudică și vestică. Modificările vin, astfel, “*din interiorul*” comunităților, producând transformări lente, dificil de surprins arheologic, dacă ne referim, de exemplu, la devenirea culturii **Bodrogkeresztúr** din cultura **Tiszapolgár**²⁹².

²⁸⁶ Gimbutas 1977, p. 277; Thomas 1982, p. 61-86; Tasic 1982-1983, p. 15-20.

²⁸⁷ Childe 1925; 1929; Ghimbutas 1977.

²⁸⁸ Imposibil de urmărit științific în actual stadiu al cercetărilor după cum am văzut la Vulpe 2008.

²⁸⁹ Anthony 1988, p. 441-45.

²⁹⁰ Evans, Rasson 1984, p. 718, Anthony 1988, p. 441-45.

²⁹¹ Evans, Rasson 1984, p. 718, Anthony 1988, p. 441-45.

²⁹² Noile date C14 ne relevă perioada de coabitare dintre cele două „culturi”.

- Comunitățile **Decea Mureșului** – în acest caz înregistrăm o apariție inedită, într-un mediu aflat în transformare lentă datorită comunităților Tiszapolgár, prezente deja în acest areal. Transformările vin astfel *“din exterior”*, dar nici în acest caz nu sunt suficient de puternice cantitativ și calitativ (tehnologic) pentru a impune schimbarea. Se constată astfel, **topirea** acestora în sistemul social existent, după cum am văzut în așezarea de la Șeușa-Gorgan.

Asimilarea acestor comunități este susținută în acest moment al cercetărilor și de lipsa altor descoperiri similare, care să sublinieze prezența purtătorilor Decea Mureșului sub identitatea cultural-materială primară, evidențiată în descoperirea inițială din necropola eponimă. Descoperirea mai multor sceptre și măciuci cvadrilobate ține, probabil, de momentul inițial al apariției acestui grup și de o anumită dispersie sau de preluarea acestor bunuri de către comunitățile cu care, se pare că au intrat în contact.

Astfel, dacă comunitățile Decea Mureșului sau cele de tip Cucuteni „C” și mai târziu cele Cernavodă făceau parte dintr-un grup proto-indoeuropean rămâne în continuare o ipoteză de lucru. Cert este însă că prin înregistrarea necropolelor și a mormintelor izolate ale comunităților de tip Suvorovo (ex. Dereveika → Căinar → Giurgiulești → Casimcea → Feldioara → Decea Mureșului → Csongrád) vorbim probabil de o primă mișcare a populațiilor, nu doar de un schimb al artefactelor. În toate aceste cazuri, însă, comunitățile alogene au fost asimilate de comunitățile autohtone.

Așadar, în epoca studiată avem, în primul rând, migrația lentă sudică și vestică, (Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Herculane), în paralel cu migrația estică lentă Cucuteni „C” (asimilată de comunitățile Cucuteni), apoi migrația estică, dinamică, Decea Mureșului (asimilată la rândul ei de fondul Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Herculane). Astfel, din punct de vedere material înregistrăm interferențe ale comunităților umane, rezultând grupări cu atribute culturale mixte, caracterizate uneori de elemente comune, ce devin pan-culturale sau folosite în mod inegal de diverse grupe umane.

Presiunile constante, efectuate de grupurile aflate în mișcare, atât dinspre est²⁹³ - fenomenul Decea Mureșului - cât și conglomeratul format deja în zona panonică - grupurile Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr - sau intruziunile din zona sudică - date de așa-numitele toarte pastilate - duc la dislocarea comunităților eneolitice matriarhale, stabile, ce-și procurau hrana cu precădere din cultivarea plantelor. În zona analizată, aceste modificări se produc gradual, începând cu anii 4.300/4.250 BC și până în jurul lui 3.700/3.600 BC, când zona Dunării va fi dominată de comunitățile Cernavodă III-Boleraz. Odată însă cu apariția acestor comunități și a grupurilor culturale Horodiștea, Foltești și Amfore Sferice, lucrurile se schimbă și elementele alogene, prin presiunile și mișcarea constant exercitată dispre est spre vest, pe culoarul văii Dunării cu precădere, vor reuși să impună (cantitativ și calitativ) acea transformare a societăților *“din exterior”*.

Contactele și interferențele culturale descrise, se petrec pe o durată de aproape 1.000 de ani și reflectă în fapt, caracteristica acestei perioade în care schimburile de bunuri materiale și contactele cu sud-vestul sunt constante, graduale, devenind „locale”, iar cele cu estul relevă contactul a două lumi diferite, atât în ceea ce privește cultura materială, cât și structura socială.

În ceea ce privește succesiunile cronologice stabilite acum mai bine de 40 de ani pentru arealul discutat, considerăm că, în general, nu suferă modificări. Dar, pentru fiecare cultură în parte notăm o mai bună cunoaștere, implicit a relațiilor dintre ele. În acest context, locuirile eneoliticului final de la Șeușa-Gorgan și Ampoița-La Pietri le înțelegem ca parte a acestui interval de timp când în Transilvania intracarpatică au loc o serie de interferențe culturale petrecute *„din interior”* și *„din exterior”*, rezultând proximități și conviețuiri pe termen lung ale unor comunități și culturi materiale *„originale”*. Dacă în cazul ampretei culturii materiale de la Șeușa-Gorgan este sesizată *„migrația”* prin intruziunea estică la un palier de timp echivalat cu Herculane I, la Ampoița subliniem mixtura culturală *„locală”*, de tip Tiszapolgár târziu și

²⁹³ Gogâltan, Ignat 2011, p. 21-26, fig. 1.

Bodrogkeresztúr incipient, cu pronunțate contacte sud-vestice, la un palier cronologic incipient Herculane II.

ANII Cal BC.	EPOCA	TRANSILVANIA	BANAT	CARPAȚII S-E	OLTEȚIA
3.500	Bronz timpuriu	Coțofeni	Baden/Coțofeni	Cucuteni B3	Coțofeni
3.600	“Tranzizie”	Cenavoda III	Cenavoda III/Boleraz	Cucuteni B2	Cenavoda III/Boleraz
3.700		?	H III/Pecica – Șanțu Mare	Cucuteni B1	Cenavoda III in formare
3.800	H III	H III/fără Furchentich	H III/fără Furchentich, Humiadyháalom (Băile Herculane nivelul e, Pecica Șanțu Mare)	H III/Cucuteni A-B/Cucuteni B timpuriu, toate pastilate (posibil materialele descoperite la Traian, Calu, Poduri, Văleni, Tg Mureș)	H III/fără Furchentich/Humiadyháalom (Băile Herculane nivelul e)
3.900	ENEOLITIC FINAL	H II/Bodrogkeresztúr B	H II/Sălcuța IV/ Bodrogkeresztúr B (Băile Herculane nivelul c ₁ - c ₂ , Nandru-Peștera Curată și Nandru - Peștera Spurcată)	H II/Cucuteni A-B/Ariușd 3/ Bodrogkeresztúr B	H II/Sălcuța IV/Bodrogkeresztúr B, (contacte cu Cenavoda I/Renie
4.000		H II/Bodrogkeresztúr B	H II/Sălcuța IV, elemente Bodrogkeresztúr B (Băile Herculane nivelul c ₁ - c ₂ , Nandru-Peștera Curată și Nandru - Peștera Spurcată)	(corespund orizontului c2a de la Băile Herculane, Ariușd, Merești, Reci)	H II/Bodrogkeresztúr B/toate pastilate (Băile Herculane nivelul c ₁ - c ₂ , Ostrovul Corbului - Botul Ciucului)
4.100	H I	H I/Bodrogkeresztúr A	H I/Sălcuța IV/ Bodrogkeresztúr A	Cucuteni A4/Ariușd 3/Cucuteni C	H I/Sălcuța IV/Tiszapolgár B2/ Bodrogkeresztúr A
4.200		Petrești B/Tiszapolgár B2/Decea Mureșului/“C”/H* I	Sălcuța IIc-III/Sălcuța IV/Tiszapolgár B2/H I (Băile Herculane nivelurile a și b)	Cucuteni A3/Cucuteni „C”/Ariușd 2	H I/Sălcuța IIc-III/Sălcuța IV/Tiszapolgár B2 (Băile Herculane nivelurile a și b)
4.300	ENEOLITIC DEZVOLTAT	Petrești A-B/Tiszapolgár B1?	Tiszapolgár B1	Cucuteni A2/Ariușd 2	Sălcuța IIb/Tiszapolgár B1
4.400	ENEOLITIC TIMPURIU	Foeni/Petrești A	Foeni	Cucuteni A2/Ariușd 1	Sălcuța IIa
4.500		Foeni	Foeni	Cucuteni A1/Ariușd 1	Sălcuța I
4.600		Turdaș III/Iclod III	Foeni	Cucuteni A1	Sălcuța I
4.700		Turdaș III/Iclod III	Foeni	Pre-Cucuteni 3	Sălcuța I (?)

H* = Orizontul HERCULANE

Fig. 1. Sincronismele Orizontului Herculane în lumina datărilor C14.

ANII Cal B.C.	TRANSILVANIA	ETAPA		UNGARIA	AȘEZĂRI CARACTERISTICE
		RO	HU		
3.500	Coțofeni	BRONZ TIMPURIU	LATE COPPER AGE	Baden/Coțofeni	
3.600	Cenavoda III/Boleraz	TRANZIȚIE	BADEN	Cenavoda III/Boleraz (?)	
3.700	?	H III	MIDDLE COPPER AGE	Humiadyháalom	Pecica-Șanțu Mare
3.800	H III/fără Furchentich			BODROKERESZTŰR/ HUNYADHÁLOM	
3.900		H II		Bodrogkeresztúr B	Orizont Herculan Cheile Turzii
4.000	H II/Bodrogkeresztúr B				Orizont Herculan Ampoia - La Pietri
4.100	H I/Bodrogkeresztúr A	H I		Bodrogkeresztúr A	Șeușa-Gorgan, Deva-Ciangăi
4.200	Petrești B/Tiszapolgár B2/Decea Mureșului, Ceramica "C"/H* I		EARLY COPPER AGE	Tiszapolgár B2/Csongrád Bodrogkeresztúr A	Petrești B Ampoia - La Pietri Necropola Decea Mureșului
4.300	Petrești A-B/Tiszapolgár B1?	PETREȘTI		TISZAPOLGÁR	Tiszapolgár B1/ Bodrogkeresztúr A
4.400	Foeni/Petrești A			Tiszapolgár B1	
4.500	Foeni (Transilvania)	EOLITIC TIMPURIU	EOLITIC DEZVOLTAT	Tiszapolgár A	
4.600	Foeni (Banat)			Tiszapolgár A	
4.700	Foeni (Banat)			Proto-Tiszapolgár (?)	

*H = Orizontul HERCULANE

Fig 2. Sincronisme culturale între Transilvania și Câmpia Ungară

ANII Cal B.C.	TERMINOLOGIE		TRANSILVANIA	UNGARIA	CARPATII S-E / MOLDOVA	GRECIA ANATOLIA	STEPELE EST	
	RO	HU					Ukraina	EST
3.500	BRONZ TIMPURIU	LATE COPPER AGE	Coțofeni	Baden/Coțofeni	Usatovo	Troia III	Usatovo	Iamnaya
3.600	TRANZITIE		Cenavoda III	Cenavoda III/ Boleraz	Cucuteni B3/Usatovo	Troia II	Cucuteni B3	
3.700		MIDDLE COPPER AGE	?	Humiadyhalom	Cucuteni B1, B2	Troia I	Cucuteni B2	Mikhailovska I
3.800			H III/fără Furchentich (Cheile Turzii?)		H III/Cucuteni A-B 2/Cucuteni B timpuriu, toate pastilate (posibil materialele descoperite la Traian, Calu, Poduri, Văleni, Tg. Mureș)		Rachmani III	Cucuteni B1
3.900			H II/Bodrogkeresztúr B (Cheile Turzii)	Bodrogkeresztúr B	H II/Cucuteni A-B1 - Ariuşd 3, Bodrogkeresztúr B, Furchentich (corespond orizontului c2a de la Băile Herculane, Ariuşd, Mereşti, Rec)	Kum Tepe Ib	Cucuteni A-B2	
4.000	ENEOLITIC FINAL		H II/Bodrogkeresztúr B	Bodrogkeresztúr A	Cucuteni A4/Ariuşd 3/ Cucuteni "C"	Kum Tepe Ia	Cucuteni A-B1	Suvorovo/Novodamilovka/Skelya/Sredni Stog II
4.100			H I/Bodrogkeresztúr A	Bodrogkeresztúr A	Cucuteni A 3/Cucuteni "C"/Ariuşd 2		Cucuteni A4	
4.200		EARLY COPPER AGE	Petreşti B/Tiszapolgár B2/Decea Muresului/"C"/H* I (Seusa Gorgan, Deva Ciangai)	Tiszapolgár B2/ Csongrád / Bodrogkeresztúr A	Cucuteni A 2/Ariuşd 1	Cucuteni A 3		
4.300	ENEOLITIC DEZVOLTAT		Petreşti A-B/ Tiszapolgár B1?	Tiszapolgár B1/ Bodrogkeresztúr A	Cucuteni A2/Ariuşd 2	?	Cucuteni A 2	?
4.400			Foeni/Petreşti A	Tiszapolgár B1	Cucuteni A 1/Ariuşd 1		Cucuteni A 1	
4.500			Foeni	Tiszapolgár A	Cucuteni A 1/Ariuşd 1	Dimini II Otzaki II	Cucuteni A 1	?
4.600	ENEOLITIC TIMPURIU				Cucuteni A 1		Pre-Cucuteni 3	Khvalynsk
4.700			Foeni	Proto-Tiszapolgár	Pre-Cucuteni 3			

*H = Orizontul HERCULANE

Fig 3. Tabel al sincronismelor culturale sudice, vestice și estice

ANEXA 1. REPERTORIUL DESCOPERIRILOR

Am optat pentru preluarea din bibliografia de specialitate a celor mai actuale date publicate în teze de doctorat și ilustrarea prin marcarea pe hărți a arealurilor ocupate de culturile prezentate.

- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Petrești²⁹⁴ (Pl. 2)
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Ariușd²⁹⁵ (Pl. 5)
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Tiszapolgar²⁹⁶ (Pl. 8)
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Decea Mureșului²⁹⁷ (Pl. 11)
- Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Bodrogkeresztur²⁹⁸ (Pl. 14)
- Repertoriul descoperirilor aparținând orizontului Herculane²⁹⁹ (Pl. 17)

ANEXA 2. LISTA FIGURILOR ȘI PLANȘELOR

²⁹⁴ Tincu 2011a, sub tipar, pp. 123-172, Fig. 101, 102. Am preluat integral repertoriul și harta descoperirilor culturii Petrești de la autorul citat, reținând doar informațiile referitoare la localitate, punct/indicația descoperiri și tipul semnalării, ex. așezare, celelalte informații, inclusiv referințele bibliografice vor putea fi analizate în publicația autorului, care are meritul străngerii acestor informații.

²⁹⁵ Sztáncsu 2011, manuscris. Am preluat integral repertoriul și harta descoperirilor culturii Ariușd de la autorul citat, reținând doar informațiile referitoare la localitate, punct/indicația descoperiri și tipul semnalării, ex. așezare, celelalte informații, inclusiv referințele bibliografice vor putea fi analizate în publicația autorului care are meritul străngerii acestor informații.

²⁹⁶ Diaconescu 2009. Am preluat integral repertoriul și harta descoperirilor culturii Tiszapolgar de la autorul citat, reținând doar informațiile referitoare la localitate, punct/indicația descoperiri și tipul semnalării; ex.: așezare. Celelalte informații, inclusiv referințele bibliografice vor putea fi analizate în publicația autorului care are meritul străngerii acestor informații.

²⁹⁷ Luca 1999. Am preluat integral repertoriul și harta descoperirilor Culturii Decea Mureșului de la autorul citat și am completat Șeușa-*Gorgan*, reținând doar informațiile referitoare la localitate, punct/indicația descoperiri și tipul semnalării; ex: așezare, celelalte informații, inclusiv referințele bibliografice vor putea fi analizate în publicația autorului care are meritul străngerii acestor informații.

²⁹⁸ Luca 1999. Am preluat integral repertoriul și harta descoperirilor culturii Bodrogkeresztur de la autorul citat, reținând doar informațiile referitoare la localitate, punct/indicația descoperirii și tipul semnalării; ex.: așezare. Celelalte informații, inclusiv referințele bibliografice vor putea fi analizate în publicația autorului, care are meritul străngerii acestor informații.

²⁹⁹ Sălceanu 2008. Am preluat integral repertoriul și harta descoperirilor culturii Herculane de la autorul citat, reținând doar informațiile referitoare la localitate, punct/indicația descoperirii și tipul semnalării; ex.: așezare. Celelalte informații, inclusiv referințele bibliografice vor putea fi analizate în publicația autorului care are meritul străngerii acestor informații. Subliniem deasemenea faptul că autorul prezintă în cadrul acestui repertoriu descoperiri ce alți autori le-au încadrat de obicei „mai strâns” în culturi precum Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Hunyadháalom, Petrești, Sălcuța, Ariușd, Cucuteni sau Decea Mureșului.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Aldea 1974 - Ioan Alexandru Aldea, *Altarul magico-ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba). Contribuții la studiul religiilor preistorice*, in *Apulum*, XII, 1974, pp. 40-47.
- Aldea 1979 - Ioan Alexandru Aldea, *Obiecte de cupru descoperite în așezarea neoneolitică de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)*, in *Apulum*, XVII, 1979, pp. 25-29.
- Antony 1986 - David W. Anthony, *The Kurgan Culture, Indo-European Origin sand the Domestication of the Horse: A Reconsideration*, în *CAnt*, 27, 1986, pp. 291-313.
- Anthony 2010 - David W. Anthony, Jennifer Y. Chi, *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5000-3500BC*, Princeton University Press, 2010.
- Anthony, Brown 2011 - David W. Anthony, Dorcas R. Brown, *The secondary Products Revolutions, Hore-Riding and Mounted Warfare*, 2011.
- Bankoff, Winter 1990 - A. Bankoff, F. A. Winter, *The Later Aeneolithic in South-Eastern Europe*, in *AJA*, 94, 1990, p. 184-189.
- Bayliss 2009 - Alex Bayliss, *Rolling out revolution: using radiocarbon dating in archaeology*, in *Radiocarbon*, vol. 51, Nr. 1, 2009, pp.123-124
- Bayliss et alii 2011 - M. B. Bayliss, J. F. Hennawi, M. D. Gladders, B. P. Koester, K. Sharon, H. Dahle, M. Oguri, 2011, in *ApJS*, 193, 8.
- Beldiman et alii 2005 - Corneliu Beldiman, Marius-Mihai Ciută, D.-M. Sztancs, *Industria Materiilor dure animale în preistoria Transilvaniei: Descoperirile aparținând epocii neolitice de la Șeușa-Gorgan, com Ciugud, jud. Alba*, in *Apulum*, XLII, 2005, pp. 27-52.
- Berciu, Berciu 1949 - Dumitru Berciu, Ion Berciu, *Cercetări și săpături arheologice în anii 1944-1947*, in *Apulum*, III, 1949, pp. 1-43.
- Berciu 1960 - Dumitru Berciu, *Epoca neolitică*, în *Istoria României*, I, București, 1960.
- Biagi, Voytek 2006 - P. Biagi, B. A. Voytek, *Excavations at Peștera Ungurească (Caprelor) Cheile Turzii, Petreștii de Jos, Transylvania 2003-2004: A preliminary report on the chipped stone assemblages from the chalcolithic toarte pastilate (Bodrogkeresztúr) layers*, în *AnB, S. N.*, XIV, 2006, pp. 177-202.
- Botond 1998 - Batrók Botond, *Eneoliticul târziu în sud-estul Transilvaniei*, Teză de doctorat, 1998, (Conducător științific dr. Petre I. Roman), manuscris.
- Bognár-Kutzián 1963 - Ida Bognár-Kutzián, *The Copper Age cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapest, 1963.
- Bognár-Kutzián 1972 - Ida Bognár-Kutzián, *The early Cooper Age Tiszapolgar culture in the Carpathian basin*, Budapest, 1972.
- Chapman, Hamerow 1997 - J. Chapman, H. Hamerow, *Migrations and invasions in Archaeological Explanation*, 1997.
- Childe 1925 - V. G. Childe, *The down of European civilization*, Taylor, Francis, 1925.
- Childe 1929 - V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, Clarendon Press, 1929.
- Ciugudean 1978 - Horia Ciugudean, *Noi descoperiri arheologice pe teritoriul județului Alba (I)*, in *Apulum*, XVI, 1978, p. 39-53.
- Ciugudean 1998 - Horia Ciugudean, *Noi descoperiri cu caracter "stepic" în eneoliticul transilvănean*, in *Apulum*, XXXV, 1998, pp. 31-36.
- Ciugudean 2000 - Horia Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni*, in *BHAB*, XXVI, 2000.
- Ciugudean et alii 1999 - Horia Ciugudean, Adrian Gligor, Dan Anghel, Marius Voinaghi, *Cerceări arheologice în așezarea de la Ampoița-Piatra Gomușei (jud. Alba)*, in *Corviniana*, V, 1999, p. 39-69.
- Ciută 2009 - Marius Ciută, *Un complex cu posibilă destinație cultică descoperit la Șeușa-Gorgan (jud. Alba)*, în *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu* (ed. V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodî), Iași, 2009.

- Ciută, Gligor 2001 - Marius Ciută, Adrian Gligor, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Șeușa-Gorgan (com. Ciugud, jud. Alba) (Campania 2000)*, in *Apulum*, XL, 2001.
- Ciută, Gligor 2002 - Marius Ciută, Adrian Gligor, *Rezultate ale cercetărilor arheologice din situl de la Șeușa-Gorgan, Campania 2002*, in *Patrimonium Apulensis*, II, 2002.
- Ciută, Gligor 2003 - Marius Ciută, Adrian Gligor, *Descoperiri arheologice în situl de la Șeușa-Gorgan (com. Ciugud, jud. Alba)*, in *Apulum*, XL, 2003, pp. 1-37.
- Ciută, Gligor 2006 - Marius Ciută, Adrian Gligor, *Neue Archäologische fudennach Șeușa-Gorgan (Ciugud, Alba District)*, in *Das Altertum*, Band 51, 2006, pp. 251-280.
- Ciută, Marc 2010 - Marius Ciută, Antoniu Marc, *Un vas ceramic „Cucuteni C”, descoperit la Șeușa-Gorgan (jud. Alba). Considerații preliminare*, in *Studia Universitatis Cibiniensis*, Series Historica, nr. VII, 2010, pp. 17-30.
- Ciută, Marc 2012 - Marius Ciută, Antoniu Marc, *Locuirea Decea Mureșului de la Șeușa-Gorgan (com. Ciugud, jud. Alba)*, in *Apulum*, XLIX, 2012, pp. 13-40.
- Ciută et alii 2001 - Marius Ciută, Adrian Gligor, Manuela Kadar, *Considerații pe marginea unei piese de aramă eneolitică descoperite la Șeușa-Gorgan (com Ciugud, jud Alba)*, in *Corviniana*, VI, 2001, pp. 69-74.
- Diaconescu 2009 - Dragoș Diaconescu, *Cultura Tiszapolgár în România*, Alba Iulia, Editura Altip, in BB, XLI, 2009.
- Diaconescu 2013 - Dragoș Diaconescu, *Considerații privind cronologia epocii timpurii a cuprului în estul Bazinului Carpatic (Cultura Tiszapolgár)*, în *Analele Banatului*, S. N., Arheologie – Istorie, XXI, 2013, pp. 35-60.
- Dodd-Oprișescu 1978 - A. Dodd-Oprișescu, *Les éléments steppiques dans l'énéolithique de Transilvanie*, in *Dacia*, N.S., 22, 1978, pp.87-98.
- Dodd-Oprișescu 1980 - A. Dodd-Oprișescu, *Considerații asupra ceramicii Cucuteni C*, in *SCIIVA*, 31, 1980, 4, pp. 547-556.
- Drașovean 1994 - Florin Drașovean, *Cultura Petrești în Banat*, în *SIB*, XVI, Timișoara, 1994, pp. 1-45.
- Drașovean 2003 - Florin Drașovean, *Transilvania și Banatul în neoliticul târziu. O contribuție la originile culturii Petrești*, in *Apulum*, XL, 2003, pp. 39-58.
- Drașovean 2013 - Florin Drașovean, *Despre unele sincronisme de la sfârșitul neoliticului târziu și începutul eneoliticului timpuriu din Banat și Transilvania. O abordare Bayesiană a unor date absolute publicate de curând și republicate recent*, in *Analele Banatului*, S. N., Arheologie – Istorie, XXI, 2013, pp. 11-34.
- Drașovean 2014 - Florin Drașovean, *Despre cronologia relativă și absolută a neoliticului și eneoliticului timpuriu din răsăritul bazinului carpatic. O abordare Bayesiană*, în *Analele Banatului*, S. N., Arheologie – Istorie, XXII, 2014, pp. 33-66, sub tipar.
- Drașovean, Luca 1990 - Florin Drașovean, Sabin Adrian Luca, *Considerații preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din așezarea de la Mintia (com. Vețel, jud. Hunedoara)*, in *SCIIVA*, 41, 1, 1990, pp. 7-17.
- Dumitrescu 1974 - Vladimir Dumitrescu, *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C₁₄*, in *Apulum*, XII, 1974, pp. 23-39.
- Ehrich, Bankoff 1992 - R. W. Ehrich, A. H. Bankoff, *Geographical and chronological patterns in east central and southeastern Europe*, în R. W. Ehrich (Ed.), *Chronologies in Old World Archaeology I-II*, Chicago-London, 1992, Vol. I, pp. 375-392, Vol. II, pp. 341-363.
- Evans, Rasson 1984 - R. K. Evans, J. A. Rasson, *Ex balcanis lux? Recent developments in Neolithic and chalcolithic research*, in *Southeast Europe American Antiquity*, 49, 1984, pp. 713-741.
- Floca 1950 - Octavian Floca, *Stațiunea de la sfârșitul trepteii de jos a barbariei din marginea Devei (O civilizație neatestată pe teritoriul Transilvaniei)*, in *SCIV*, 1, 1950, 2, pp. 220-224.
- Forenbaher 1993 - S. Forenbaher, *Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central*

- Garvăn, Munteanu 2012 - European Bronze Age, in *Antiquity*, 67, 1993, pp. 218-220, 235-236.
- Daniel Garvăn, Roxana Munteanu, *Un sceptru cruciform descoperit la Traian 'Dealul Fântânilor' (jud. Neamț)*, in *Buletinul Muzeului Județean Teleorman*, S.N., 4/2012., pp. 167-173.
- Gimbutas 1970 - Marija Gimbutas, *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth, and Third Millennia B.C.*, in Cardona, George; Hoenigswald, Henry M.; Senn, Alfred, *Indo-European and Indo-Europeans: Papers Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970, pp. 155–197.
- Gimbutas 1977 - Marija Gimbutas, *The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe*, in *JIES*, 5, 1977, p. 277.
- Gimbutas 1997 - Marija Gimbutas, *Civilizația Marii Zeițe și sosirea cavalerilor războinici*, București, 1997.
- Gligor 2000 - Mihai Gligor, *Relația cadru geografic-habitat. Așezările aparținând culturii Petrești din bazinul Mureșului mijlociu*, in *Apulum*, XXXVII/1, 2000, pp. 133-149.
- Gligor 2008 - Mihai Gligor, *Cu privire la locuirea neolitică de la Petrești-Groapa Galbenă*, in *Apulum*, XLV, 2008, pp. 293-314.
- Gligor 2009 - Mihai Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2009.
- Gligor 2012 - M. Gligor, *Contribuții la cronologia absolută a complexului funerar de la Alba Iulia-Lumea Nouă. Noi date 14C AMS*. In *Annales Universitatis Apulensis*, Series Historica, 16/I, 2012, pp. 283-292.
- Gligor 2013 - M. Gligor, *An Unknown Part of Prehistoric Spirituality: Unusual Mortuary Practices in Transylvania*, in *European Journal of Science and Theology*, 9(6), 2013, pp. 201-210.
- Gligor 2014 - Mihai Gligor, *Începuturile eneoliticului timpuriu în Transilvania: abordare bayesiană*, in *Analele Banatului*, S. N., Arheologie – Istorie, XXII, 2014, pp. 89-105, sub tipar.
- Gogâltan, Ignat 2011 - Florin Gogâltan, Ana Ignat, *Transilvania și spațiul nord-pontic. Primele contacte (cca 4500-3500 a. Chr)*, in *Tyragetia*, XX, 1, 2011, pp. 7-35.
- Govedarica 1998 - B. Govedarica, *Das Problem Suvorovo-Gruppe in den Ost-West Beziehungen*, în B. Hänsel, J. Machnik, (eds.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, München–Rahden/Westf., 1998, pp. 179–190.
- Govedarica 2002 - B. Govedarica, *Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien: Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts. v. Chr.*, în R. Aslan u.a. (Hrsg.), *Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann*, Bd. 2 (Remshalden-Grumbach 2002), pp. 781–799.
- Govedarica 2004 - B. Govedarica, *Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und im Südost- und Osteuropas* (ed. Herald Hauptmann), Mainz am Rhein, 2004.
- Iercoșan 2002 - Neța Iercoșan, *Cultura Tiszapolgár în vestul României*, Cluj-Napoca, 2002.
- Ignat 2011 - Ana Ignat, *Fenomenul indo-europenizării. Lingvistică și arheologie*, în Aurora Pețan, Alexandru Berzovan (coord.), *Arheologie și studii clasice*, 1, 2011, pp. 24-43.
- Kadar 2007 - Manuella Kadar, *Începuturile și dezvoltarea metalurgiei bronzului în Transilvania*, Alba Iulia, Editura Aeternitas, 2007.
- Kalicz, Raczky 1991 - Nándor Kalicz, P. Raczky, *Données C14 comparatives et tableau chronologique pour le Néolithique récent en Hongrie*, în *Les agriculteurs de la grande plaine Hongroise*, Dijon, 1991, pp. 30-32.
- Kovács 1915 - István Kovács, *A marosvásárhelyi öskori, skythaeés népvándorlásokori temető*, in *Dolg*, 6, 1915, pp. 226-325.
- Kovács 1928 - István Kovács, *Cimitirul eneolitic de la Decia Mureșului*, in *AISC*, 3,

- 1928, pp. 89-101.
- Kovács 1932 - István Kovács, *Cimitirul eneolitic de la Decea Mureșului*, in *PISC*, 1928-1929, 1932, pp. 89-101.
- Kovács 1944 - István Kovács, *A morosdécsei rézkori temető*, in *KözI Cluj*, IV, 1944, pp. 3-21.
- László 1914 - Ferenc László, *Ásatások az erosdi ostelepen (1907-1912). Fouilles à station primitive de Erosd (1907-1912)*, in *Dolg.*, V, 1914, pp. 279-417.
- László 1924 - Ferenc László, *Les types de vases peints d'Ariuşd*, in *Dacia*, I, 1924, pp. 1-27.
- László 1980 - Attila László, *Şantierul arheologic Malnaş Băi, jud. Covasna*, in *MCA*, XIV, Tulcea, 1980, pp. 124-126.
- László 1988 - Attila László, *Date noi privind tehnica de construcție a locuințelor neolitice*, in *ArhMold*, XII, 1988, pp. 23-31.
- László 1997 - Atilla László, *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, in *Biblioteca Muzeului Național de Istorie a României*, 2, București, p. 309.
- László, Sztáncsu 2010 - Atilla László, Sándor J. Sztáncsu, *Vase cu torți pastilate, descoperite în aria Ariuşd-Cucuteni. Unele probleme privind evoluția și cronologia culturii Ariuşd în Sud-Estul Transilvaniei*, in *Acta Siculica*, 2010, pp. 171-194.
- Lazarovici 1983 - Gheorghe Lazarovici, *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, in *ActaMN*, XX, 1983, pp. 3-32.
- Lazarovici 1985 - Gheorghe Lazarovici, *Noi descoperiri Bodrogkeresztúr în Banat*, in *Banatica*, 8, 1985, pp. 83-90.
- Lazarovici 2010 - Cornelia-Magda Lazarovici, *Cucuteni Ceramics: Technology, Typology, Evolution, and Aesthetics*, in *The Lost World of Old Europe: The Danube Valley, 5.000-3.500 BC*, Princeton University Press, 2010, pp.129-162.
- Lazarovici, Lazarovici 2007 - Cornelia Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. (II) Epoca cuprului*, Iași, Editura Trinitas, 2007.
- Lazarovici, Lazarovici 2009 - Gheorghe Lazarovici, Cornelia Magda-Lazarovici, *Cheile Turzii-Peștera Ungurească/Caprelor: Scheibenhenkel-Bodrogkeresztúr Horizon. Archaeological Excavations 2003-2004*, în V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi, *Itinera in praehistoria. Studii in honorem magistri Necolae Ursulescu*, Iași, 2009, pp. 211-226.
- Lazarovici, Lazarovici 2013 - Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, *Etapa veche din atelierul de bijuterii de la Cheile Turzii-Peștera Ungurească*, in *Arheo Vest*, Timișoara, 2013, pp. 55-89.
- Lazarovici et alii 2000 - Gheorghe Lazarovici, Sabin A. Luca, Dan Buzea, Cosmin Suciu, *Descoperirile eneolitice de la Păuleni*, in *Angustia*, 2000, pp. 103-131.
- Lazarovici et alii 2002 - Gheorghe Lazarovici, Valeriu Cavruc, Sabin A. Luca, D. Buzea, *Descoperirile eneolitice de la Păuleni. Campania 2001*, in *Angustia*, 2002, pp. 19-41.
- Luca 1990 - Sabin Adrian Luca, *Despre cea mai timpurie fază a culturii Bodrogkeresztúr în România. Așezarea de la Pecica-Forgaci*, in *SympThrac*, 8, 1990, pp. 89-92.
- Luca 1993 - Sabin Adrian Luca, *Observații privind faza clasică a culturii Bodrogkeresztúr în România. Așezarea de la Pecica-Forgaci (jud. Arad)*, in *AnB*, II, 1993, pp. 49-84.
- Luca 1994 - Sabin Adrian Luca, *Rit și ritual de înmormântare la cultura Bodrogkeresztúr și grupul Decea Mureșului în România*, in *SIT*, 1994, pp. 9-16.
- Luca 1994a - Sabin Adrian Luca, *Repertoriul descoperirilor aparținând culturii Bodrogkeresztúr de pe teritoriul României*, in *AICSU*, 1, 1994, pp.183-200.
- Luca 1999 - Sabin Adrian Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul Banatului și Transilvaniei. Cultura Bodrogkeresztúr în România*, Alba Iulia, in *BMA*, XI, 1999.

- Luca *et alii* 2004 - Sabin Adrian Luca, C. Roman, D. Diaconescu, *Cercetări arheologice în peștera Cauce (I)*, in BS, IV, 2004.
- Mareș 2002 - Ion Mareș, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava, 2002.
- Mantu 1995 - Cornelia-Magda Mantu, *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului din România*, in SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 213-235.
- Mantu 1998 - Cornelia-Magda Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, in BMAnt, V, Piatra-Neamț, 1998.
- Maxim 1999 - Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania*, in BMN, XIX, 1999.
- Mazăre 2007 - Paula Mazăre, *Grupul cultural Decea Mureșului, în Ceramica neolitică - o lecție de istorie*, Alba Iulia, Editura Aeternitas, 2007, pp. 72-83.
- Nestor 1933 - Ion Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, in BerRGK, 22, 1932 (1933), pp. 11-181.
- Oprinescu 1981 - A. Oprinescu, *Răspândirea culturii Tiszapolgár-Românești în Banat*, in Banatica, 6, 1981, pp. 43-49.
- Parzinger 1998 - H. Parzinger, *Der nordpontische Raum und das untere Donaugebiet in der späten Kupferzeit: das Ende des Kodžadermen-Gumelniț a-Karanovo VI-Verbandes und die Cernavodă I-Kultur*. în (Eds. B. Hänsel, J. Machnik) *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaus-tausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.)*, Südosteuropa-Schriften 20, PAS 12 (München Rahden/Westf. 1998), pp. 123-134.
- Patay 1974 - Pál Patay, *Die Bodrogkeresztur kultur*, in BerRGK, 55, I, 1974.
- Patay 1985 - Pál Patay, *Kupferzeitliche Meissel, Beile und Äxte in Ungarn*, München, in PBF, 1985.
- Paul 1992 - Iuliu Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992.
- Paul 1995 - Iuliu Paul, *On the contribution of Neo-Aeneolithic substratum to the development of thracian-bronze civilization on Romanian soil*, in *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, în BUA, I, 1995, pp. 147-163.
- Pernicka *et alii* 1997 - E. Pernicka, F. Begemann, S. Schmitt-Strecker, H. Todorova, I. Kuleff, *Prehistoric copper in Bulgaria*, in *Eurasia Antiqua*, 3, 1997, pp. 41-180.
- Pulszky 1884 - F. A. Pulszky, *Eletem es korom V2*, Hungarian, 1884.
- Raczky 1991 - P. Raczky, *New Data on the Southern Connections and Relative Chronology of the "Bodrogkeresztúr-Hunyadihálom" Complex*, 1995, pp. 329-346.
- Raczky 1995 - P. Raczky, *New data on the Absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin*, in T. Kovács (ed.), *Neuere daten zur Siedlungsgeschichte und chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1995, pp. 51-60.
- Raczky, Siklósi 2013 - P. Raczky, Z. Siklósi, *Reconsideration of the Copper Age chronology of the eastern Carpathian Basin: a Bayesian approach*, in *Antiquity*, 87, 2013, pp. 555-573.
- Rassamakin 2002 - Yuriy Y. Rassamakin, *Aspects of Pontic Steppe Development (4550-3000BC) in the Light of the New Cultural Chronological Model*, în Katie Boyle, Colin Renfrew, Marsa Levine (eds.), *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*, Cambridge, 2002, pp. 49-73.
- Renfrew 1973 - Colin Renfrew, *Before Civilization*, New York, 1973.
- Renfrew 1987 - Colin Renfrew, *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*, London 1987.
- Renfrew 1995 - Colin Renfrew, *L'Énigme indo-éuropéenne. Archéologie et langage*, Paris, 1995.
- RepAlba 1995 - *Repertoriul arheologic al județului Alba*, (ed. Vasile Moga, Horia Ciugudean), in BMA, II, 1995.
- Roman 1967 - Petre Roman, *Unele probleme ale neoliticului târziu și perioadei de tranziție în lumina săpăturilor de la Băile Herculane - Peștera Hoților*, in *Comunicări. Seria Arheologică*, Craiova, 1967.

- Roman 1969 - Petre Roman, *Precizări asupra unor probleme ale neoliticului transilvănean*, in *RevM*, VI, nr.1, 1969, p. 68.
- Roman 1971 - Petre Roman, *Strukturänderungen des Endéaneolithikums in Donau-Karpaten-Raum*, in *Dacia*, N. S., 15, 1971, pp. 31-170.
- Roman 1973 - Petre Roman, *Modificări structurale ale culturilor eneoliticului final din regiunea carpato-danubiană*, in *Banatica*, 2, 1973, pp. 57-76.
- Roman 1978 - Petre Roman, *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, in *SCIIVA*, 29, 1978, 2, pp. 215-222.
- Roman, Némethi 1978 - Petre Roman, Ioan Némethi, *Cultura Baden în România*, București, in *BA*, XXXI, 1978.
- Roman, Oprițescu 1989 - P. Roman, A. Dodd-Oprițescu, *Interferențe etnoculturale, din perioada indo-europenizării, reflectate în cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului*, in *Thraco-Dacica*, X, 1-2, 1989.
- Roska 1942 - Márton Roska, *Erdély Régészeti Repertoriuma*, 1, Cluj, 1942.
- Ruttikay 1985 - M. Ruttikay, *Das Neolithikum in Niederösterreich*, Wien, 1985.
- Ryndina 1998 - N. V. Ryndina, *Ancient metal working in South-East (Origin and development in the Neolithic-Cooper Age)*, Moscow University Publishing House, 1998.
- Sălceanu 2008 - Ilie Sălceanu, *Sălcuța IV - Herculane II-III*, Satu Mare, 2008.
- Schroller 1933 - H. Schroller, *Die Stein-und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933.
- Sherratt 1980 - A. Sherratt, *Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution*, în I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (eds.), *Pattern of the Past*, Cambridge 1980, pp. 261-306.
- Sherratt 1981 - A. Sherratt, *Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution*, în N. Hammond, I. Hodder, G. Isaac (eds.), *Patterns of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, Cambridge University Press, 1981, pp. 261-305.
- Sherratt 1982 - A. Sherratt, *Mobile Resources: Settlement and Exchange in Early Agricultural Europe*, în A. C. Renfrew and S. J. Shennaneds, *Ranking, Resources and Exchange*, Cambridge 1982, pp. 13-26.
- Sherratt 1983 - A. Sherratt, *The Secondary Exploitation of Animals in the Old World*, in *World Archaeology*, 15, 1983, pp. 90-104.
- Slavcev 2010 - Vladimir Slavcev, *The Varna Eneolithic cemetery in the context of the Late Cooper Age in the East Balkans*, în D. W. Anthony, J. Y. Chi (eds.), *The Lost world of Old Europe. The Danube Valley, 5000-3500 BC.*, Princeton-Oxford, Princeton University Press, 2010, pp. 193-210.
- Șimon 1989 - M. Simon, *Așezarea sălcuțeană de la Ostrovul Corbului*, in *SCIIVA*, 40, 2, 1989.
- Székely 1964 - Zoltán Székely, *Descoperiri din neoliticul târziu în așezarea de la Reci*, in *SCIV*, 15, 1964, pp. 121-126.
- Sztáncsu 2011 - Sándor József Sztáncsu, *Eneoliticul în sud-estul Transilvaniei. Cultura Ariușd*, Iași, 2011, Teză de doctorat, manuscris (Coordonator științific, prof. univ. dr. Attila László).
- Tincu 2011 - Sorin Tincu, *Cultura Petrești*, Rezumatul tezei de doctorat, Sibiu, 2011, (Coordonator prof. univ. dr. Gheorghe Lazarovici).
- Ursulescu 2008 - Nicolae Ursulescu, *Néolithique et Énéolithique/Chalcolithique: réalités archéologique at traditions terminologique*, în Sorin C. Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail (ed.), in *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, 2008, pp. 7-10.
- Vlassa 1964 - Nicolae Vlassa, *Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania*, in *SCIV*, 15, 3, 1964, pp. 351-367.
- Vlassa 1967 - Nicolae Vlassa, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, in *ActaMN*, IV, 1967, pp. 403-423.
- Vulpe 1970 - Alexandru Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien, I*, in *PBF*, IX/2, München, 1970.
- Vulpe 1975 - Alexandru Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien, II*, in *PBF*, IX, 5, München, 1975.

- Vulpe 1997 - Alexandru Vulpe, *Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România*, în *In honorem Ligiae Bârz. Timpul istoriei I. Memorie și Patrimoniu*, București, 1997, pp. 35-50.
- Vulpe 2001b - Alexandru Vulpe, *Bronzul timpuriu*, în *Istoria românilor*, I, București, 2001, pp. 225-237.
- Vulpe 2008 - Alexandru Vulpe, *Reflecții în urma unei dezbateri despre indo-europeni*, în Sorin C. Ailincăi, Cristian Micu, Florian Mihail (ed.), în *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Constanța, 2008, pp. 23-28.
- XXX 1960 - *Istoria României*, vol. I, București, Editura Academiei, 1960.
- XXX 1995 - *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995.
- XXX 2001 - *Istoria românilor*, vol. I, coord. M. Petrescu-Dâmbovița, Al. Vulpe, București, 2001.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- ABSA - Annual Brithanic School Athens, Athens.
- AÉ - Archaeologiai Értesitő, Budapest
- ActaMN - Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
- ActaMP - Acta Musei Porolisensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău.
- Acta Siculica - Acta Siculica, Anuarul Muzeului Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe.
- AAH - Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapest.
- AH - Archaeologia Hungarica, Budapesta.
- AJA - American Journal of Archaeology
- AICSU - Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu.
- Aluta - Aluta (Studii și Comunicări), Sfântu Gheorghe.
- AMM - Acta Moldaviae Meridionalis, Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui, Vaslui.
- Antaeus - Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
- Antiquity - Antiquity. A Quartely Review of World Archaeology, York.
- AO - Arheologia Olteniei, Craiova
- Apulum - Apulum. Acta Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Alba Iulia.
- AnB - Analele Banatului. Muzeul Banatului, Timișoara.
- Angustia - Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe.
- ArchHung - Archaeologia Hungarica, Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis, Budapest.
- ArchMold - Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie Iași, Iași.
- ATS - Acta Terrae Septemcastrensis. Institutul pentru Cercetarea și Valorificarea Patromoniului Cultural Transilvănean în Context European, Sibiu.
- Atti - Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa, Lasize-Verona, 8-12 aprile, 1980.
- AVSL - Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, Hermannstadt.
- BAM - Brukenthal. Acta Musei, Muzeul Național Brukenthal, Sibiu.
- Banatica - Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița.
- BA - Biblioteca de Arheologie. Institutul de Arheologie din București, București.
- BAR, IS - British Archaeological Reports (International Series), Oxford.
- BB - Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal, Sibiu.
- BCȘS - Buletinul Cercurilor Științifice Studentești, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Alba Iulia.
- BerRGK - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1939, Deutsches Archäologisches Institut, Darmstadt.
- BHAB - Biblioteca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
- BHAUT - Biblioteca Historica et Archaeologica Universitas Timisiensis, Centrul de Studii de Istorie Veche și Arheologie „Constantin Daicoviciu”, Timișoara.
- BMA - Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.
- BMAnt - Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.
- BMMK - A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Bekescsaba.
- BMN - Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
- BUA - Bibliotheca Universitas Apulensis, Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia.
- BS - Bibliotheca Septemcastrensis, Institutul pentru Cercetarea Patrimoniului Cultural Transilvănean în Context European, Sibiu.

CA	- Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.
CAnt	- Curent Anthropology, Chicago.
CAB	- Cercetări Arheologice în București, București.
CAH	- Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Ministerul Culturii, Institutul Național al Patrimoniului.
Corviniana	- Corviniana. Acta Musei Corvinensis, Muzeul Catelul Corvinilor, Hunedoara.
Crisia	- Crisia, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
Dacia	- Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie/Revue d'Achéologie et d'Histoire Ancienne, Bucharest.
Dolg.	- Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem – és Régiségtárából (Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transilvanie), Cluj.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta Turnu-Severin.
Eurasia Antiqua	- Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz am Rhein.
Germania	- Germania. Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main, 1917-1920; Bamberg, 1921-1931; Berlin, 1932-1975; Mainz, 1976 și urm.
GMKM	- Glasnik Muzeja Kosovo i Metohije, Metohije.
Hesperia	- Hesperia. American School of Classical Studies at Athens, Athens.
JAA	- Journal of Anthropological Archaeology.
JahrbRGZM	- Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentral Museums, Mainz.
JIES	- Journal of Indo-European Studies.
KözlCluj	- Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum. Érem-és Régiségtárából, Cluj.
MAIUAW	- Mitteilungen des Archaeologischen Instituts der Ungarlandischen Akademie der Wissenschaften.
MCA	- Materiale și Cercetări Arheologice, Academia Română, Comisia Națională de Arheologie, București.
MFME	- A Móra Ferencs Múzeumok Évkönyve, Szeged.
MHOMÉ	- A Miskolci Herman Otto Múzeum, Évkönyve, Miskolc.
PA	- Patrimonium Apulense. Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Alba, Alba Iulia.
PArch	- Pamatky Archeologicke.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde, München.
PISC	- Publicațiile Institutului de Studii Clasice, Cluj.
PJZ	- Praistorija jugoslavinskih Zemalja.
PMMB	- Publicațiile Muzeului Municipiului București, București.
Pontica	- Pontica. Anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Constanța.
PPS	- Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin.
RA	- Rassegna di Archaeologia (L'Etàet del Rame in Europa), Florența, 1988.
Radiocarbon	- Radiocarbon. Arizona Board of Regents on Behalf of the University of Arizona, Arizona.
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista Istorică), București.
RM	- Revista Muzeelor. Centrul pentru Formare, Educație Permanentă și Managemnt în domeniul Culturii, București.
SAA	- Studia Antiqua et Archaeologica, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași.
Sargetia	- Sargetia. Acta Musei Devensis, Muzeul Civilizației Dacice și Romane

	Deva, Deva.
SCBK	- Symposiun über die Entstellung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava.
SCIV(A)	- Studii și Cercetări de Istorie Veche, București (din 1974, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie).
SIB	- Studii de istorie a Banatului, Universitatea de Vest Timișoara, Timișoara.
SIT	- Studii de istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
SA	- Slovenská Archeológia. Slovenská Akademia Vied. Nitra.
SympTrach	- Symposia Thracologica, București.
SUBB	- Studia Universitatis Babes-Bolyai. Series Historica, Cluj-Napoca.
StComCar	- Studii și Comunicări-Caransebeș (din anul 1986- Tibiscum).
StComSm	- Studii și Comunicări. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare.
StIstRomânia	- Studii și Referate privind Istoria României, București.
Stratum plus	- Stratum plus. Journal High Anthropologica School University, Cultural Anthropology and Archaeology.
SZ	- Studijné Zvesti, Archaeologického ústavu Slovenskej Akademie Vied, Nitra.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeș.
ThPRAE	- Thracica Praehistorica, SUPPLEMENTUM PULPUDEVA III, SEMAINES philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv, 4-19 octobre, 1978, Sofia, 1982.
Tibiscum	- Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie și Istorie, Muzeul Regimentului Grăniceresc din Caransebeș, Caransebeș.
Thrac-Dacica	- Thrac-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București.
Transilvania	- Transilvania. Foia Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român, Brașov.
Tyragetia	- Tyragetia. Muzeul național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău.
ZfA	- Zeitschrift für Archäologie, Institut für Ur-und Frühgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin.

PLANȘE